

XVII bob

1

Xastalik varaqasida belgilangan muddat nihoyasiga yetgan bo'lsa-da, Anvar ishga chiqishga shoshilmadi. Tog'asining chordog'idan olib kelgan kitoblaru qog'ozlarni o'qib chiqqanidan keyin ham bir kun uyda xayol surib yotdi. Zunnuniyning qo'lyozmasidan bobosining nima uchun foydalana olmagan ma'lum edi. Haqiqatni aytishga bobosida jur'at yetishmagan. Yetishgan taqdirda ham unga kim yo'l qo'yar edi? Zakiylar jismini tishlab olurga tishlari burro, ammo ilmga tishlari o'tmaydurganlar zamoni tuqqan choqda haqiqatni deguvchilar ohini kim eshitardi? Zunnuniy qo'lyozmasini bobosi yoqib yubormay asrab qo'yibdi - shuning o'zi katta gap. Bu qog'ozlar, kitoblarni tog'asi jonni garovga qo'yish hisobiga saqlagan. Uning o'limidan keyin esa keraksiz matoh sifatida ulotirilgan. Yaxshi hamki, chordoqning bir chekkasida ularga joy topilibdi. O'ttizinchi yillarning olovlaridan olib qolingani kitoblar, farzandlarning oqibatsizligi tufayli yoqildi, axlatxonalariga tashlandi. Anvar shuni o'ylasa xuddi biron tironqlarini omburda sug'urayotganday azob chekardi. Xayoliga yomon fikr kelganida yoki noxush voqeaga uchraganida ahli muslim kalima keltirgani kabi, Anvar bu paytda shoirdan yod olgan satrni takrorlaydi: "qachon xalq bo'lasan, sen ey, olomon..." U o'sha olomonning bir qismi bilan har kuni osh-qatiq bo'lishga majbur. Vazifalari olomon ko'zini ochmoqdan iborat bo'lgan, o'zlarini "olim" deb atovchi odamlarni ko'rgisi kelmasa ham ishga borishga majbur. Xotini "Qo'ying, o'sha ishingizni, bo'shang", deydi. Bo'shab ketishdan oson ish yo'q. Och qolmaydi, mardikorlik qilsa o'n barobar ko'p pul topadi. Lekin kimdir haqiqatni ochish uchun jonini berishi kerak-ku?

Hamkasblarining ayrimlari uning "tuzalib chiqqanidan" astoydil quvonishdi. Ayrimlari shunchaki ko'ngil uchun hol-ahvol so'rab qo'yishdi.

Xonasiga kirib o'zining o'rnida chiroyli juvonna ko'rduyi fe'li aynidi. "Yana bir amaldorning kelini ishga olinibdi-da", deb o'yladi. Institutning yarmidan ko'pi kelishgan ayollardan iborat - biri kimningdir qizi, kimningdir kelini, singlisi... Anvar Xolidiyning ustaligiga ba'zan tan beradi. Bu ayollarni ishga olish bilan Xolidiy yuqori tomondagilarga yaxshi ko'rinadi, eng muhim - tarix ilmiga begona bo'lgan bu jononlar "ustoz Xolidiy" sutni qora desalar ham ma'qullab chapak chalib o'tiraveradilar. Oppoq bo'yinchalariga Xolidiyning nafasi tekkanda ko'zlari xumor suzilib qoladiganlari esa tez orada fan nomzodi unvoniga erishadilar. Anvar o'rnida o'tirgan juvonna ham shundaylardan deb o'ylab, g'ijindi. Ammo, hamxonalari bilan so'rashib bo'lgach, juvon o'rnidan turib xijolatlik bilan salom berdi-da, "Men sizni kutib turuvdim", dedi. "Men ham chiroyli juvonlar kutishga arziqli odam bo'lib qoldimmi?" deb o'yladi Anvar.

- Bir haftadan beri kutadilar, - deb izoh berishdi hamkasblari.

- Bu yil o'qishni bitiryatuvdim, - dedi juvon. Uning iymonib gapirishidan dorilfununni bitirish ham ayb ish ekan, shekilli, deb o'ylash mumkin edi. Anvar uni xijolatlikdan qutqazish uchun gapni bo'ldi:

- Qaysi fakultetni?

- Tarixni... Diplom ishi oluvdim. Sunnat Jo'raevich eng oldin sizga uchrashishimni aytdilar. Shunga...

Sunnat Jo'raevich deganlari Anvarning kursdoshi. Toliblik davrlarida tarix ilmining avra-astarini ag'darib tashlash ishqida birga yonishgan. Sunnat fakultetda ishga qolib tez so'ndi. Shu sabablimi, ular ancha uzoqlashib ketgan edilar. Nechukki endi yo'qlab qolibdi?

- Qaysi mavzuni oldingiz?

- Dukchi eshon qo'zg'olonini.

- Zo'r mavzuni tanlabsiz-ku? Lekin men... nima yordam berishim mumkin? Siz... Xolidiy degan buyuk olimni eshitganmisiz? Bu davrni suv qilib ichib yuborgan odam o'sha. Maskovdagi o'ris olimlar bu qo'zg'olon "progressiv ahamiyatga ega", deyishganida maqtab kitob yozganlar, taqsimimiz. Keyin partiya bu qo'zg'olon diniy yo'nalishdagi qora ish deb baho bergach, yana boshqa kitob yozganlar. Siz xohlagan kitobingizdan foydalanishingiz mumkin. Sunnat... Jo'raevich nima deyapti? Bu qo'zg'olonni progressiv deb tushuntiryaptimi yo aksinchami?

Anvarning fe'lidan bexabar juvon nima deyishini bilmay dovdorab qoldi. Yaxshiki domlasi "Anvarjon ozgina qo'polroq, e'tibor bermang", deb ogohlantirgan edi. Bo'lmasa chiqib ketishga ham tayyor edi.

- Siz Sunnat Jo'raevichingizdan so'rab keling, shunga qarab gaplashamiz.

Juvon bu odam bilan suhbatlashishning hojati yo'qligini bilib, eshik tomon yurdi. Anvarning yonidan o'tayotib bir zum to'xtadi:

- Kechirasiz, domla, tarixga ikki xil ko'z bilan qarab bo'lmaydi, - dedi. Juda shirin, ammo keskin tarzda aytdi-da, tez-tez yurib chiqib ketdi.

Anvar shundagina unga bu gaplarni bekor aytganini fahmlab, izza chekdi.

- Anvarjon, yordam bera qolsangiz bo'lardi. Bechora bir hafta kutdi, - dedi ro'parada o'tirgan ayol, unga yalinganday qarab. Shu gap madad berib, Anvar shart burildi-da, juvonning orqasidan yugurdi.

- Singlim, to'xtang, - dedi Anvar, unga yetib olgach. - Xafa bo'lmang. O'zim shunaqa to'ngroq bo'lib tug'ilganman.

Shoshilmayotgan bo'lsangiz, gaplashib olaylik. - Anvar uni dahlizga qo'yilgan yumshoq kursilarga boshlab, so'ng o'tirishgach so'radi: - Nimalarni o'qidingiz?

- Siz aytgan ikkala kitobni. Keyin G'afurov degan olimning kitobini.

- Xo'sh?

- Bir-biriga qarshi fikrlar. G'afurov 1949 yilda bu qo'zg'olonni ijobiy baholaganda "tojik xalqining chorizmga qarshi qo'zg'oloni", deydi. 1953 yilda esa "favqulodda reaksion harakat", deb baholab "o'zbek xalqining harakati" deydi.

- Ana shunaqa-da! Maskovda qanaqa kuy chalishsa, bular o'shanga qarab o'ynayverishadi. Tarix bularga o'yinchoq! Siz o'zingiz qanday fikrdasiz?

- Men hali o'rganib chiqishim kerak.

- Progressiv desangiz, bular qo'ymaydi. Xolidiy diplom ishingizni o'qimasa ham, is olib yuradigan shogirdlari bor, reaksion desangiz...

- Men haqiqatni deyman.

Keskin tarzda aytilgan bu gap Anvarni hayratga soldi. "Bu dunyoda haqiqatni aytishni istaydigan odam qolmagan", deb yurganida chiroyligina juvon shunday deb tursa-ya!

- Kechirasiz, singlim, xo'jayin qaerda ishlaydilar?

- Maktabda.

- Ota-onalari-chi?

- Ular ham maktabda. Nimaga so'rayapsiz?

Anvar kulimsiradi:

- To'g'risini aytsam, siz haqiqatni yozsangiz-u, ular amaldor bo'lsalar ishlari yurishmay qolarmikin, demaqchiydim.

- Bizning qo'rqadigan joyimiz yo'q.

- Siz shu yerda ilmiy ish qilishingiz kerak ekan.

- Yo'q. Men ham maktabga boraman. Haqiqatni eng avval bolalarga aytish kerak.

Yarim soat oldin birov kelib "shunday ayol bor", desa Anvar ishonmasdi. Hozir ham quloqlariga ishonmay o'tiribdi. Chiroyli juvonlar shunaqa yerlarda ishlashni orzu qilishardi. Kelib-ketib yurishsa bas, jon kuydirilmaydi, maosh esa unaveradi. Uzoq yillar ishlagani uchun "mehnat faxriysi" degan nishonlar oladi... Bu juvon esa...

- Daftaringizni oching, - dedi Anvar, gapni birdan boshqa tomon burib. - O'qiydigan kitoblaringizning ro'yxati: Ostrumov, general-leytenant Korolkov, general-leytenant Terentev, knyaz Mansirev. Bularning gaplarini arxivdan topib o'qiydiz. Salkov, Nalivkinlarni kutubxonadan topasiz. Siz qo'zg'olonni Mingtepadagi masjidning qulashiga bog'lamang. Qo'zg'olonning ildizini eng kamida o'ruslarning Toshkentni bosib olishlaridan boshlang. Bu o'q ildiz bo'ladi. Qo'shimcha ildizlar - Qurbon dodho, Po'latxon, Yetimxon, Darveshxon, Sobirxon qo'zg'olonlari. Toshkentdagi "Vabo isyoni", "Oqbo'ri"dagi isyon, Qo'qon xonining isyoni... Bularsiz Mingtepa qo'zg'oloni haqida to'g'ri xulosaga kelish qiyin. Shular bilan tanishib chiqqaningizdan so'ng yana gaplashamiz. Juvon Anvarning gaplarini tez-tez yozib oldi-da, "bo'ldimi?" degan savol nazari bilan qaradi.

- Zarur gap chiqib qolsa, uyimga kelishingiz mumkin.

- Shu yerga kela qolaman. - Juvon shunday deb o'rnidan turdi.

Anvarga uning bu qarori ham yoqdi. Ko'ngli ravshan tortdi.

Juvonni kuzatgach, xonasiga qaytmoqchi bo'lib burilgan chog'ida dahlizda kelayotgan Xolidiyga ko'zi tushib, to'xtadi.

Odatdagiday bashang kiyingan Xolidiyning yonida suygan shogirdlaridan biri O'lmas Akrom kelardi. Anvar o'zidan bir yil keyin kelgan bu do'mboq yigitni "go'sala" der edi. Laqab O'lmasga juda mos tushgan, u to'yib sut emgan buzoqday beg'am, birov so'ksa ham, maqtasa ham bir holda iljayib turaverardi. Go'sala kolxozlashtirishda matbuotning ro'li degan mavzuda avval nomzodlikni, ikki yil o'tmay do'kturlik dissertatsiyasini yoqlab oldi.

Anvar ro'parasidan kelayotgan ustoz-shogirdni ko'rgisi yo'q edi. Ular bilan so'rashmaslikning birdan-bir yo'li - shart burilib ketish. Lekin Anvar bunday qilgisi kelmadi. Ular tomon yurmadi ham. Indamay turaverdi. Xolidiy O'lmasning yelkasiga qo'lini tashlab, Anvarga yaqinlashdi.

- Ie, mulla Anvarjon, bormisiz, sog'-salomatmisiz? - u shunday deb labini tili bilan yalaganday bo'ldi-da, Anvarga qo'lini uzatdi.

Anvar uning basharasiga qaramay qo'l uzatdi. Chunki Xolidiy jilmayganida uning basharasiga qaragan odam baraka topmas edi.

Xudo Odam Atoni yasayotganida ishni oyoqdan boshlaganmi yo boshdanmi, Anvarga noma'lum. Lekin, uning nazarida, Xolidiyning oyoq-qo'li, badani avval yasalgan, keyin nima yasayotgani esdan chiqib, yelka ustiga odamning emas, maymunning boshi o'rnatilgan.

- Anvar Sattorovich, tuzalib ketdingizmi? - dedi O'lmas ham unga qo'l uzatib.

- Kasal edimmi? - dedi Anvar unga qattiq tikilib. O'lmas javobga so'z topolmay, ustoziga qaradi.

- O'lmasjonni tabriklandingizmi? - dedi Xolidiy yayrab jilmayib. - Hozir akademiya tasdig'idan o'tib kelyaptilar. Institutga direktor bo'ldilar. Men o'ttiz besh yil direktorlik qilibman. Yetar, a? Endi ishni siz - yoshlarga topshiramiz. Ilmiy kotiblikka men sizning nomzodingizni ko'rsatgan edim. Yo'qligingiz pand berdi.

- Kim saylandi?

- Naima Sultonovna.

- Eski hammom, eski tos.

- Tushunmadim? - dedi Xolidiy, yuzidagi soxta jilmayishni asragan tarzda.

- Siz o'ttiz besh yil qanday ishlagan bo'lsangiz bularingiz uch yuz ellik yil shunday ishlashadi.

- Yaxshi emas, mulla Anvarjon, bular tengdoshlaringiz. Endi zamon boshqa. Bir-biringizni avaylab ishleng. Mana, biz bir-birimizni ayamovdik, nima bo'ldi? Meni yigirma besh yilga qamashdi. Stalin o'lmaganda o'tirardim. Baxtinga tezroq o'ldi.

"Birovning o'limidan bular baxt topishadi, qiziq", deb o'yladi Anvar.

Xolidiyga Xudo berdi. O'zini maqtashga bahona topildi. Bunday paytda u majlisdami, dahlizdami, hojatxonadami, farqi yo'q - gapiraveradi. Anvar jinnixonada derazadan tushgan nur bilan qilgan suhbatini eslab, shumligi tutdiyu uning so'zini shart uzdi:

- Ustoz, - dedi muloyim ohangda. - Hamma onasining qornida to'qqiz oy yotsa, siz yetti oydayoq tug'ilib olgan ekansiz, shu to'g'rimi?

Ustoz-shogird bu gapdan ajablanib, bir-biriga qarab olishdi. "Bu hali yaxshi tuzalmabdi-da", deb o'ylardi O'lmas. "Bu bola qayoqdan biladi buni?" deb o'yladi Xolidiy.

- Anvar Sattorovich, uyalish kerak, - dedi O'lmas, tanbeh berib.

Xolidiy birovning himoyasiga muhtoj odam emas edi. Sochini barmoqlari bilan tarab qo'yib, o'tkir askiya eshitgan odamday miriqib kuldi-da, Anvarning yelkasiga shapatilab qo'ydi:

- G'ayrat zo'r bo'lgan-da, g'ayrat! - dedi-da, O'lmasni qo'ltig'idan olib, yo'lida davom etdi.

Anvar orqasiga o'girilib, ularning izidan bir zum qarab turgach, xonasi tomon yurdi.

- Nimagadir motam ruhini sezmayapman, qora bayroqlar osilmagan, - dedi joyiga o'tirgach.

- Prezident o'libdimi? - dedi ro'parasidagi ayol.

- Undan ham battar, - dedi Anvar, "bular bilmaydimi?" degan ma'noda xonadagilarga bir-bir qarab. - Ustoz ketibdilar-ku?!

Anvar uchun yangilik bo'lgan bu xabar xonadagilarga ma'lum edi. Institutdagi o'zgarish ularning o'zaro muhokamalaridan ham o'tgani uchun Anvarga javob berishmadi. Faqatgina eshik oldidagi ustolda o'tiruvchi "eng kichkina ilmiy xodim" kulimsirab qo'ydi. Anvar bu vazifada uzoq yillar ishlagani uchun o'zini "eng ulug' kichik ilmiy xodim", Sobir ismli bu ushoqqina yigitni esa

hazillashib "eng kichkina ilmiy xodim", der edi.

- Ustoz biz bilan! - dedi Sobir, hazil ohangida.

- Ya'ni?

- Ya'nikim, ustoz shu bo'limga mudir bo'lib o'tganlar.

- Hali ishlar ekanlarmi? Bosmachiga aylanmagan yana bitta-ikkita o'zbek qolgan ekanmi?

- Ustozning konsepsiyalari boshqa hozir. Bosmachilar emas, milliy ozodlik harakati!

2 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

- Yo'g'e?

- Gazit o'qiysizmi o'zi?

- Bolalar, - dedi Anvarning ro'parasidagi xotin, - erkak odamga g'iybat yarashmaydi.

- Sobirbey, eshitdingizmi? Gulnoraxon opamizning nasihatlariga quloq tutmasangiz menga o'xshab eng ulug' kichik ilmiy xodim bo'lib qolasiz. Men bunga chidolmayman. O'zimni shu derazadan tashlayman. Eng ulug' kichik xodim bitta bo'lishi kerak, bilib qo'ying!

- Anvarjon, qo'ying shunaqa gaplaringizni.

- Gulnora opa, yomon gap aytmayapman. Sizing gapingizni tasdiqlayapman. Sobirbey yosh, o'rgatib turish kerak.

Dengiz ichra charx uruvchi girdobni

Qaydan bilsin qirg'oqdagi maysalar...

- Mening bitta qo'shnim imom. O'sha aytadiki, bu dunyoda g'iybat qilgan odamning tilini Xudo qiyomatda o'n metr uzun qilib qo'yarkan. Bu tilni odamlar bosib-yanchib yuraverar ekan. Shu qiyomat tezroq bo'lsayu, shu tillarni bir ko'rsam...

Ro'paradagi ayol shart turib chiqib ketdi. Anvar Xolidiyini so'kadigan bo'lsa, haqorat toshlarini shu ayol huzurida otardi.

Xolidiyning shu xonadagi muxtor elchisi hisoblanmish Gulnoraxon bu toshlarni terib, yetmaganiga o'zidan qo'shib, ustoziga yetkazardi. Anvar bu ayoldan, shu xizmatlari uchun xafa emas, xursand bo'lardi.

Ayol chiqib ketgach, xona jimib qoldi. Sobir ham ustol ustidagi qog'ozlariga muk tushdi. Anvar qo'lga qalam olib bir varaq qog'oz yuziga turli shakllar chiza boshladi. Shakllardan biri "G" harfiga o'xshardi. "Gulnora" deb yozdi. Keyin birinchi harfni semizroq qilib bo'yadi. So'ng "G"ni yarim sahifani egallaydigan darajada katta qilib yozdi. "G"ning burchagiga kashaklovchi chiziq tortgan edi, harf dorga aylandi. Anvar unga bir zum tikilib turgach, harfdorning uchiga sirtmoq chizdi. Shu ishidan zavq olib o'tirganida Xolidiy yo'qlayotganini ma'lum qilishdi.

2

Xolidiy o'zining qadrdon xonasida o'tirgan edi. Yangi boshliq ko'rinmasdi.

- Keling, mulla Anvarjon! - dedi Xolidiy, uni o'rningdan turib qarshi olib, - hali yo'l ustida tuzukroq gaplasha olmadik. Ahvollar durustmi endi. Dissertatsiyani yozib bo'ldingizmi?

Anvar uning mug'ambirlik bilan boqib turgan ko'ziga qarab "Vo'ajab, - deb o'yladi, - men ilgari odam tanasiga maymun kallasi ulangan derdim. Maymunning kallasi tulkinining tanasiga ulanganini o'ylab ko'rmagan ekanman. Yo maymunning kallasi ichiga tulkinining miyasi joylashtirilganmikin? Qani, buning navozishi nima bilan tugar ekan?"

- Dissertatsiya qanaqa ahvolda, deb so'rayapman?

- Dissertatsiyami? - Anvar tushunmaganday yelka qisdi. - O'sha-o'sha reaksiyon millatchilik isi ufurib yotibdi.

Xolidiy bundan olti yil ilgari Anvarning tayyor dissertatsiyasini ana shu tavqi la'nat bilan yo'qqa chiqargan edi. Anvar hozir shuni eslatdi. Lekin Xolidiy pichingni tushunmaganga oldi.

- Uni o'zgartirganingiz yo'qmi? - dedi mehribonlik bilan.

- Haqiqat o'zgarib turadigan buqalamun emas.

- Ayni topib gapirdingiz, barakalla! Menga sizday cho'rtesar, bir so'zli yigitlar yoqadi. Mana endi sizning zamoningiz keldi. Sizga havasmandman: haq gapni hech qo'rqmay ayta olasiz. Bizning boshimizga tushgan savdolar itning boshiga tushsa, u ham infarkt bo'lib o'lib ketardi.

- Ha-a, "ustoz", siz itdan ham... baquvvatsiz.

Bu gapni eshitib, Xolidiyning yuzi uchdi, ammo sir boy bermay qah-qah otib kuldi.

- Gapni ham eshvorasiz-da, mulla Anvarjon!

- Siz bo'limimizga mudir bo'libsizmi?

- Ha, birga ishlaymiz. Men bu amal g'alvalaridan qutuldim. Bir yilda o'n ikkita komissiya bosibdi-ya! Endi ilm bilan chuqurroq shug'ullanish imkoni tug'ildi.

- Bosmachilarni nima qilamiz?

- Qaysi bosmachilarni?

- Siz menga ikki masalada yo'l bermagan edingiz, esingizdan chiqdimi? Birinchisi - inqilobdan oldingi qo'zg'olonlarni

"mustamlaka Turkistonning partizanlari" deyishimga qarshi bo'ldingiz. Ikkinchisi - o'n yettinchi yildan boshlangan bosmachilik harakati emas, balki o'n to'qqizinchi asrning so'nggi choragida boshlangan milliy ozodlik harakatining cho'qqisi deganimda, kimlar kelib meni so'roqqa tutganini bilarsiz?

- Zamona shunaqa edi.

- Zamon o'zgardimi?

- O'zgardi.

- Shunga qarab siz ham o'zgardingizmi?

- Mulla Anvarjon, zamon har qanday odamni o'zgartiradi. Hatto sizni ham.

- Men siz aytgan "har qanday" toifaga kirmayman. Meni o'zgartirish uchun boshimdan tovonimgacha tickasiga arralab tushish kerak. Shunda ham jonim chiqadi-yu, ruhim esa o'zgarishsiz qolaveradi.

Xolidiyning yuzidagi jilmayish yo'qoldi.

- Katta ketmang, uka. Siz sig'inib yurgan ustozlaringiz ham yerto'lada bir qiynoqdan o'tgach, qo'llari qaltirab, hamma qog'ozlarga imzo chekib berishgan.

- Siz hammi?

- Siz ig'voning inini kavlayapsiz. Men haqiqat deb yigirma besh yilga qamalman.

- Sizga og'ir botadigan gap aytgan bo'lsam, uzr. Gunohimni yuvish uchun bir hikoya aytib beraman. Juda qiziq, eshitmasangiz armonda qolarsiz. O'zi hayotda yuz bergan voqea ekan, ammo men uni ertak tarzida so'zlayman. Shunday qilib, bo'ri bakovul, tulki yasavul, chumchuq chaqimchi bo'lmagan zamonda bir baxtiyor yosh olim yashagan ekan. U avval ustozlarining, so'ng tengdoshlarining oyog'i ostiga choh qazibdi. Shahanshoh uning beminnat xizmatlarini qadrlab turibdi. Yosh olim ilmga emas, shunday munofiqlikka iqtidorli ekan. Go'dakligida iblis undagi inson yuragini yulib tashlab, o'z qalbining bir parchasini qo'ygan ekan-da. Yosh olim ko'pning ichida dadil turib, "Shahanshoh hayvon!" der ekan. Suhbatdoshi "shunaqamikin, a?" desa bas, borib "Falonchi sizni vahshiy hayvon dedi", derkan. Qarabsizki, o'sha suhbatdosh zindonga qanday tushib qolganiga hayron. Bora-bora

sotadigan odami qolmagach, o'z boshi uzra qora bulutlar aylanayotganini sezibdi. Shahanshoh "o'z yaqinlariga xoinlik qilgan odam menga sadoqatda bo'larmidi?" debdi. Shoh bir qarorga kelguncha yosh olim eng so'nggi laqma do'stini avrabdi. Yaxshilab kiyintirish bahonasida Shahanshohning tikuvchisirikiga boshlab boribdi. Undan avval shohning shopirini qo'lga olibdi. Shohning moshinasida tikuvxonaga savlat to'kib boribdi. "Men malikaning ukasiman", deb o'zini tanishtiribdi. Xullas, ikki kun deganda ular ustlariga shohona liboslarni ilishibdi. Tikuvchi esa Malikadan rahmat eshitish maqsadida telefon qilib, "ukangizga libos yarashibdimi?" debdi-yu, sir oshkor etilib, yosh olim qamalibdi. Qamoqda ham iqtidori ish berib, ig'vogarligini davom ettiraveribdi. Bir yil deganda Shahanshoh o'libdi-yu, yosh olim ham siyosiy mahbuslar qatorida ozodlikka chiqibdi. U ham tuhmat jabrini tortganlar safidan o'rin olibdi...

Xolidiy qoshlarini chimirgan holda Anvarning "ertagini" bo'lmay eshitdi. Anvar "ustoz" baqirib berar, hech bo'lmasa rangi o'zgarar, deb o'ylagan edi. Gapini tugatib, Xolidiyga qaradi-yu, hayron qoldi: "Ruhlar menga yolg'on gapni aytgan edimi?"

- Xo'sh, ertak tugadimi? - dedi Xolidiy. - Qissadan hissa bo'lishi kerak?

"Chindan ham qissadan hissa bo'lishi kerak, - deb o'yladi Anvar. - Nima, o'sha yosh olim siz edingiz, deymi? Yana tilimdan ilinaymi? Aytсам-chi, nimadan qo'rqaman? Tuhmat, desa, sud arxivini ko'tarish mumkin-ku? Adashgan bo'lsam-chi? Avval sud arxivini o'rganishim kerak edi".

- Qissadan hissa shuki, gapingiz to'g'ri, "ustoz". Zamon hammani o'z yo'rig'iga solgan. Lekin... nima uchundir hech kim gunohi uchun tavba qilmayapti. Hali ham unvonlariga mast bo'lib yurishibdi.

- Unvon, mulla Anvarjon, odamga mehnati uchun beriladi.

- Bu unvon odamlarni chalg'itsa-chi, jamiyatga foydasiz bo'lsa-chi?

- Bu endi bahsli masalalar. Bu masalani vaqt hal qiladi.

- Vaqtga aytamiz, ostonada kutib tura turadi.

- Mulla Anvarjon, bu gaplarni qo'ying. Men sizni dissertatsiya masalasida chaqirtirdim. Ertaga menga olib kelib bering. Himoyani tezlatamiz.

- Dissertatsiya yo'q, "ustoz".

- Nega yo'q! Yoqib yuboringizmi?

- Yoqib jinni bo'libmanmi, - dedi Anvar kulib, - uni chet elga sotib yuborganman, allaqachon.

- Nima? Chet elga? Kimga?

- Turkiyaga, do'kto'r Nuriyga bultur berib yuborganman. Bir nusxasini o'n kun oldin akam Angliyaga olib ketdilar. Dissertatsiyani yo Istanbul yo Oksford dorilfununida yoqlasam kerak.

Xolidiy Anvarning ko'zidan bir ma'no uqmoqchi bo'lib, qattiq tikildi. Anvar o'yinni oxirigacha muvaffaqiyatli yetkazmoq uchun xuddi rost gapirayotganday qilt etmasdan o'tiraverdi. Xolidiy do'kto'r Nuriyni soxta sovetshunos, vatan xoini deb yozaverib iyig'ini chiqarib yuborgan edi. Anvar xorij olimini eslatib, nishonni aniq mo'ljalga olgandi.

- Bemaslahat shunaqa ishlar qilib yuribsizmi, hali? - dedi Xolidiy. Uning ilgarigi quvnoqligi, so'ng jiddiyligi, keskinligi ham qolmagan edi. Uning mashqi pasayib, Inglitonda do'kto'rlik dissertatsiyasini yoqlab kelgan olim qarshisida mulzam bo'lib o'tirgan odam holiga tushgan edi.

- Nima qilishim kerak edi? - dedi Anvar g'olib odam tovushi bilan, - hech kimga keragi yo'q, deb sotvoribman-da.

Birgina men qayrag'och

Etagida benurman!

Kun nuridan mahrumman,

Na g'ulomman, na hurman!...

- Yoshlik qilibsiz. Hali pushaymon yemasangiz edi...

- Fazilatim, kam ila ko'stim

Sizga ayon, olmoq kerak tan...

O'zim mergan bo'lmagach, do'stim,

Kimlarningdir otgan o'qiman...

Har nechuk Xolidiy temirdan emas, barcha bandalar kabi "loydan yasalgan" ekan. Ko'kragida uyg'ongan g'azab ummoni to'lqinlarining mavjini vujudi sig'dirolmay portladi.

- Yo'qol! - dedi tishlarini g'ijirlatib. Tishlar g'azab vulqonini to'sib qolmoq qasdida g'ijirlar edi. Boya dahlizda "etti oylik bo'lib tug'ilmaganmisiz?" degan savoldan so'ng kuch to'play boshlagan vulqon qudrati tishlardan qudratliroq edi. U o'rnidan shart turib baqirdi: - Yo'qol, gazzanda! Men seni odam deb jinnixonadan chiqarib oldimmi hali!

Anvar masrur edi. U o'rnidan yengil turdi. Go'yo uni uzoq yillar ezib kelgan g'am xarsanglari Xolidiyning baqirig'idan so'ng yelkasidan ag'darilganday bo'ldi. U otgan o'q bexato tegdi. G'animi yarador holda oyoqlari ostida tipirchilardi. Endi yurakka nayza sanchishi kerak. Bu nayzani keyingi so'zlari bilan Xolidiyning o'zi uning qo'lga tutqazdi.

- Siz sal yanglishdingiz, "ustoz". Siz menga otalik qilib, davolansin, deb jinnixonaga yuborgan edingiz. Meni u yerdan Asadbek chiqarib oldi, - dedi jilmayib. U oq-qorani ajratib olgan olim emas, o'rtog'iga maqtanayotgan bolakay kabi jilmaydi.

- Kim deding?

- Asadbek! - Anvar bu ismni faxr bilan tilga oldi-da, chiqib ketdi.

"Bu bolaning mafiyaga nima aloqasi bor ekan?" deb o'ylab qoldi Xolidiy.

XVIII bob

1

Bir gala farrosh lo'li xotinlarga yakka o'zi bas kelib, ularning nozik nuqtalaridan ushlab - mag'lub etib, idoradan chiqarib yuborgan boshliq esingizdadir? Xuddi o'sha boshliq Zohidga telefon qildi. Zohid xizmatga barvaqt kelgan edi. Telefonning jiringlashini dahlizda eshitib, eshigini shoshib ochdi-yu, tez-tez yurib borib go'shakni ko'tardi.

- O'rinbosarimni chaqirtirdim, kecha oqshomda keldilar, - dedi boshliq, salomlashgach. Zohid uning ovozi qandaydir horg'inlik sezdi. "Kechasi bilan uxlamay meni qidirganmi, nima balo?" deb o'yladi.

- Dam olishning ham beliga tepibsiz-da, - dedi Zohid, yasama lutf bilan. Lutf yasama bo'lsa-da, boshliqning vatanparvarlik tuyg'ularini jo'shtirib yubordi:

- Ishlaridan ishkal chiqib turganda dam olishga balo bormi? Men, ko'nglim sezgan ekan, boshidayoq "uzoqqa ketmang", devdim.

Bu qari byurokralarga qayta qurishning mohiyatini tushuntirib bo'lmayapti.

- O'rinbosaringiz bilan qachon ko'rishishim mumkin?

- Hozir desangiz, hozir yetib boradilar.

Boshliqning jonkuyarligi sababi Zohidga ayon edi. Bunaqa zotlar ishni qayta qurishga emas, zamonga moslashtirishga usta bo'lishadi. Idoraning har qadamiga qayta qurish afzalliklari haqida shiorlar osib tashlashadi. Agar uylarida, aniqrog'i, yotoqlarida, yanada aniqrog' aytilsa - to'shaklari ustida "Xotin - qayta qurish avangardi!" degan shiorga ko'z tushsa, sira ajablanmaslik kerak. Zohidga ayon bo'lgan sabab shuki, idoradagi moliyaviy nayranglarning bir uchi qonun himoyachilariga endi ma'lum. Jalol Komilov nomiga yozilgan maoshu mukofotlar hisoblansa, falon so'm bo'ladi. Uning hammasini, shubhasiz, o'rinbosar yemaydi. Aksincha, eng kam ulush unga tegadi. Boshliq o'rinbosaridan ko'proq oladi, ammo u ham o'z navbatida yuqoriga uzatadi. Nyuton boshiga olma tushganida Yerning tortish qonunini ixtiro etgan ekan. Kimyodagi zanjir reaksiyasini topgan olim rahbariyatning pora taqsimlash usuli va san'atidan ilhom olgan bo'lsa ne ajab?

Boshliqning shu "zanjir reaksiya" avjiga chiqmay turib, birinchi halqadayoq ishni bir yoqlik qilish maqsadida ekanini eng landavur tergovchi ham tushunadi. Xudoga shukrki, Zohid undaylardan emas.

O'rinbosar chindan ham tezgina yetib keldi. Yaratilganda Xudoda haqqini qoldirmagan, deb shu bandaga aytilsa kerak. Xudo bo'ydan urganida u eniga qo'shtirib olgan, "falon yoshida boshidan sochi to'kilib kal bo'ladi", deb yozug' bitilganida boshdan to'kiluvchi sochni ko'kragiga, jag'iga ko'chirgan - ko'krakdagi jun ko'pligi va uzunligidan ko'ylak yoqasidan chiqib, ko'rgan odamning g'ashini keltirardi. Kunda ikki marta qirtishlamasa bo'lmaydigan soqol esa, yonoqlarining naq cho'qqisiga qadar bostirib borgan. Yana bir harakat qilsa, soqol deganlari kipriklaru qoshlarga qo'shilib ketishi hech gapmas. O'rinbosarga salobat baxsh etib turgan ko'zoynak gardishining pastki qismi aynan soqolning o'sha chegarasiga qadaladi.

O'rinbosarning Yaratgandan undirgan eng ulug' ne'mati - ko'zlari. Bunaqa muloyim boquvchi, uzun kipriklar bilan himoyalangan ko'z qizlarda ham kam uchraydi. O'rinbosar Zohidning xonasiga kirdiyu darsga kech qolgan boladay boshini egib, yer ostidan qarab qo'ydi. Asta so'z boshlasa, ko'zlari shunchalar muloyim boqardiki, odam o'ldirib kelgan taqdirda ham hibsga olish haqidagi qarorga imzo chekishga qo'l bormasdi. U gavdasiga monand semizgina jigarrang sumka ko'tarib olgan edi. O'rinbosar Zohidning ro'parasiga o'tirib, sumkani tizzasiga qo'ydi-da, "qamaysizmi yo rahm qilasizmi?" deganday mo'ltillab qaradi.

- Boshlig'ingiz aytgandirlar, a? - dedi Zohid.

- Aytidilar, yaxshi ish bo'lmabdi. Ammo biz bu pullarni o'zimiz yeb yuborganimiz yo'q. Birovning haqidan qo'rqamiz. O'zingiz bilasiz, shahar katta, keldi-ketdi ko'p. Mehmon-izmon kutishning o'zi bo'lmaydi. Oldin hukumat uncha-buncha pul ajratardi. Endi u ham yo'q. O'nta mehmonni kutasan, deyishadi, tamom. Yeb-ichib ketsa ham mayli. Maskov tomondan kelganlar sovg'a-salomga o'rganib qolishgan.

"Boshliq ikkovi chindan ham uxlamaganga o'xshashadi, - deb o'yladi Zohid, uning gaplarini eshitib. - O'rinbosar balogardonlikni bo'yniga olgan. Uydagi topgan-tutganlari tunda yashirilib, uy bir g'arib holga keltirilgan. Balki "qamab qo'yishadi", deb xotin, bola-chaqalari bilan xayrlashib ham kelgandir. Boshliq hozir xonasida qilt etmay o'tiribdi. Kotibasiga "men yo'qman", deb tayinlagan. O'rinbosari hibsga olinganini eshitishi bilan idorada majlis to'plab, qayta qurish dushmanlari fosh etilgani, ularga qarshi ayovsiz kurash olib borish lozimligi masalasini kun tartibiga qo'yadi..."

Zohid tinmay gapirayotgan o'rinbosarga qarab turib telefon go'shagini ko'tardi-da, boshqarmaga qo'ng'iroq qildi.

- Da, alo, eshitaman, - degan ovozni eshitib, o'rinbosarga qaradi. O'rinbosar telefon raqamlari terilayotgandayoq jim bo'lib, bir oz ajablanish, bir oz xavotir bilan unga tikilib o'tirgan edi. Zohid boshliqning ismini tilga olgach, o'rinbosarning butun vujudi quloqqa aylandi.

- Qudrat akam yo'g'iydilar, sekaga ketuvdilar. Kim so'ravotdilar? Kelsalar nima deb qo'iyi? - dedi kotiba.

- Men prokuraturadanman. Sharipovman, - dedi Zohid sovuq ohangda.

- Voy, to'xtang-chi, hali ketmaganga o'xshaydilar...- Kotiba sukut saqladi. - Ana, qaytib kevtovtila.

- Eshitaman, o'rtoq Sharipov. Ko'nglim sezgandek izimga qaytuvdim, tinchlikmi?

- Ha, tinchlik, o'rinbosaringiz yetib keldilar. Xavotir olmang, demoqchi edim, - Zohid gapni kalta qilib, go'shakni joyiga qo'ydi.

O'rinbosar uzilgan gapini davom ettirmadi. Biroz o'yladi. Zohidning bu kichik "o'yini" samara bergan, tunda o'ylab-pishitilgan reja darz ketgan edi. Uzun kipriklar himoyasidagi ko'z iltijoli boqdi:

- Pullarni boshliqqa berardik, o'zlari sarflar edilar...

- Pullar masalasida boshqa o'rtoq shug'ullanadi. Siz menga bir gapni ayting: Jalol Komilovni oxirgi marta qachon ko'rgansiz?

- Jalol Komilov o'ldirilganda men yo'q edim.

- Buni bilamiz. Oxirgi marta qachon ko'rgansiz?

- Yangi yildan keyin. Uchastkovoyga spravka berishi kerak ekan.

- Kayfiyati qanaqa edi, ust-boshi qanaqa edi?

- Kayfiyati... yaxshi. Sal kayfi bor edi. Ustida oq po'stin. Telpagi ham toza teridan.

- Nimada keldi?

- Taksi haydayotgan ekan. Meni bir joyga olib borib qo'ydi... pulini berdim.

- Taksichilik qilayotgan bo'lsa, nima uchun sizdan spravka so'radi?

- Taksi birovniki bo'lsa kerak?!

- Birovning taksisini bemalol minib yurish mumkin, deb o'ylaysizmi?

O'rinbosar "kim biladi?" deganday yelka qisdi.

- Nima haqda gaplashdinglar?

- U yoqdan, bu yoqdan...

- Aniqrog'i?

- Sibirdan kelgan ekan.

- Sibirga nima uchun boribdi?

- Uch-to'rt yil ishlabdi. Menam sizga o'xshab so'rovdim, "komsomol yo'llanmasi bilan borib keldim", dedi. BAMga borgandir, deb o'ylabman.

- Sizda "ishlaydi", degan ro'yxatda turardi. Uning asosiy ishi nima edi? Chayqovchimidi, o'g'rimidi?

- Unisini bilmayman.

- Uncha-buncha uzatib turarmidi?

- Yo'q, bunaqasi bo'lmagan.
- Uni siz ishga olganmisiz?
- Ha.
- Kim tavsiya etgan?
- Xo'jayin-da, mana arizada qo'llari bor, - u shunday deb sumkani ochmoqchi bo'ldi.
- Kerakmas, ko'rganman, - dedi Zohid uni to'xtatib. - U xo'jayiningiz olamdan o'tib ketgan. Arizaga u kishi imzo chekib, siz buyruq bergansiz.
- Tartib shunaqa-da.
- Komilov qaerda yashagan?
- Bilmayman.

Shu yerga kelganda o'rinbosar ko'zini olib qochdi. Zohidga shuning o'zi kifoya qildi, ko'z ochirmay savol o'qlariga tutish lozimligini angladi:

- Komilov sizni taksida qaerda olib borib qo'ydi?
 - Esimda yo'q.
 - Eslang.
 - Omborxonaga edi, shekilli.
 - Aniqmi?
 - Ha, aniq.
 - Omborxona qaerda?
 - Qo'yliqda.
 - Atayin sizni olib bordimi yo o'sha yoqda ishi bor ekanmi?
 - Bilmadim, olib bordi, pulini berdim.
 - Omborxonadan chiqquningizcha kutib turdimi?
 - Yo'q.
 - Nima uchun xizmat mashinangizda bormadingiz?
 - Mashina buzuq edi.
 - Siz idoradagi g'irromliklar uchun javobgarlikka tortilasiz, buni bilasiz. Lekin uning yoniga yolg'on guvohlik berish qo'shilsa, nima bo'lishini bilmaysiz. Siz balki qotil emasdirsiz, lekin qotilni yashirishga urinayotganingiz aniq.
 - "Balki qotil emasdirsiz", deganingiz nimasi? Nima uchun men qotilni yashirishga urinarkanman?! - Boshqa erkak bo'lganida bu gaplarni po'pisa ohangida aytardi. O'rinbosar esa qo'y ko'zlarini qo'riqlab turgan uzun kipriklarini pirillatib, titroq ovozdan aytdi.
 - Qotil topilmaguniga qadar marhumni tanigan, bilgan odamning har biridan gumon qilamiz.
 - Oldin "sizdan gumonimiz yo'q", dedingiz-ku?
 - Ha, shunday dedim, - Zohid "bu balo-ku", deb qo'ydi o'zicha. - Kelganingizda shu fikrda edim. Gapni chalg'itishingiz bilan gumonsiray boshladim. Bizdagi ma'lumotlarga qaraganda siz o'sha kun Komilovning uyiga borgansiz.
 - Kim aytdi?
 - O'z ko'zi bilan ko'rgan odamlar. Yuzlashtiraymi?
- O'rinbosar boshini egdi.
- Yo'q, - dedi sekin, mag'lub odam ovozi. - Kerakmas. Sibirdan ul-bul olib kelgan ekan. Keyin... "Oltin halqa" deganidan bor-ku, shundan bir qultumdan...
 - Sovg'a ham qildimi?
 - Pulini berdim, sovg'amas.
 - Nimalar sotib oldingiz? - Zohid uning mushkulini oson etish uchun "sotib oldingiz" degan so'zlarga atayin urg'u berdi.
 - O'zimga telpak oldim. Uch yuz beruvdim, yuzini qaytarib berdi. Sizdan foyda olmayman, dedi. Qizlarimga atab ham ul-bul...
 - Sizdan nimani iltimos qildi?
 - Hech narsani.
 - Yashirmang.
 - Uy to'g'irlab bering, dedi. "Sargardonlik tugadi, uch xonali uy to'g'irlab bersangiz, bola-chaqa qilib o'tiraman", dedi.
 - Siz uyni qanday to'g'irlab bermoqchi edingiz?
 - Men xat qilib bersam bas, qolganiga o'zining ishonchli odamlari bor ekan.
 - Kim?
 - Bilmayman.
 - Hosilboyvachchami, Markanyanmi?

O'rinbosar bir cho'chib tushdi-yu, boshini egdi. Odam emas, toshbaqa bo'lib yaralganida hozir boshini kosasi ichiga olib, ochidan o'lib ketsa ham, chiqmay yotaverardi.

- Bilmayman, bunaqa odamlarni tanimayman.
 - Asadbek deganini-chi, eshitmaganmisiz?
- O'rinbosar tashvishlanib, tezgina qarab oldi.
- Tanimayman.
 - Komilovning uyi qaerda?
 - Sebzorda.
 - Aniqrog'i?
 - Nechanchi uyiligini bilmayman.

Zohid telefon go'shagini ko'tarib, shahar jinoyat qidiruv bo'limida Komilovning ishi bilan shug'ullanayotgan inspektor Maqsud Solievga qo'ng'iroq qildi-da, Sebzorga yetib kelishini, depara bo'limidan Tolipovni ham chaqirishini so'radi.

Mayor Solievni bu ish bilan shug'ullanuvchi guruhga Zohidning talabi bilan qo'shishgan edi. O'ttiz yildan beri shu sohada ishlayotgan mayorni Zohid dorilfununda o'qib yurganidan beri biladi. Talabalik yillarida amaliyot bo'yicha yo'llanma bilan kelib, shu mayor bilan ishlagan edi. Dastlab "nima uchun mayor, nima uchun oddiy inspektor", deb ajablandi. Keyin uning fe'lini o'rganib, yaxshi ko'rib qoldi. Xo'jayinlarning otgan o'qi bo'lmay, kimlargadir emas, faqat haqiqatga xizmat qilishni burchi deb

bilgan bu odamga Zohid ixlos qo'ygan edi. Zohidga Namozov ishi topshirilganda mayor safarda edi. Shilimshiq ishi boshlanganida Zohidning baxtiga u safardan qaytdi-yu, darrov qidiruv guruhiga qo'shildi.

- Qani, turing, Komilovning uyiga boramiz, - dedi Zohid.

O'rinbosar mutelik bilan o'rnidan turdi. Uning xotirasi yaxshimi yo bir necha marta keganmidi, harxolda Komilovning uyini hech bir adashmay topib bordi.

2

Shilimshiq uch xonali uyning bir xonasini ijaraga olgan ekan. Yoshi ellikdan oshgan, ammo keksalik hukmiga hali-beri bo'ysunmaydigan ko'hlikkina ayol ularni oshkora noxushlik bilan qarshi oldi. Shilimshiqning xonasida bitta yig'ma karavot, oyog'i liqillab turgan eski ustol, ikkita ustulgina bor edi. Ustullarning biri kiyim ilgich vazifasini o'tardi. Kiyimlar ustma-ust betartib ravishda tashlab qo'yilgan. Ustol ustida qotgan non bo'laklari, shishasi jimjimador "Oltin halqa" deb atalgan aroq, yuvuqsiz to'rtta piyola, jo'mragi chegalangan choynak turardi.

- Siz kelganingizda uy qanday ahvolda edi? - deb so'radi Zohid O'rinbosardan.

- Xuddi shunaqa. Olib kelgan narsalarini sotib, mebel olmoqchi ekan.

- Narsalarni qaerda saqlarkan?

- Chamadonidan olib berdi. - O'rinbosar shunday deb yig'ma karavot ostidagi jomadonni imlab ko'rsatdi.

Soliev bilan Tolipov ikki qo'shni guvohligida tintuv boshlashdi. Zohid esa uy bekasi bilan gaplashish uchun narigi xonaga chiqdi.

Beka gapini Jalol Komilovni yaxshi bilmasligini ma'lum qilishdan boshladi. Zohid bundan "Meni so'roq qilib ovora bo'lmang", degan ma'noni uqdi. Shu sababli tergovni an'anaviy tarzda ikir-chikirdan emas, ayol kutmagan holda boshladi:

- Komilov uyingiz kirib kelganida qo'lida nechta chamadon bor edi?

- Esimda turibdimi? - dedi ayol, to'g'ri javobdan bo'yin tovlab.

- Eslashga harakat qiling. Oradan bir yil o'tmadi-ku?

- Esim o'zi sal shunaqaroq, - dedi beka, piching bilan.

Zohid "hozir sayrab yuborganingni o'zing ham bilmay qolasan", deganday mug'ambirona kulimsirab qo'ydi-da, yon cho'ntagidan rasm chiqarib unga uzatdi. Beka rasmdagi dahshatli manzarani ko'riboq seskanib tushdi. "Vot ujas!" deb ko'zlarini chirt yumdi.

Xuddi kalima qaytarganday bir nima deb pichirladi. Zohid undan ko'z uzmay tikilib turaverdi. Ko'kraklari orasidagi ariqcha ko'rinib turgan, xudosi pardoz-andoz bo'lgan bu ayolning kalima keltirishi mumkinligiga Zohid ishonmasdi. Shu sababli uning nima deb pichirlaganini bilishga qiziqdi.

- Gapingizga tushunmay qoldim, qaytaring.

- Odamlar vahshiy bo'lib ketishgan, - dedi ayol ko'zini ochib.

- Kim qilgan bo'lishi mumkin?

Ko'zlaridan kiborlik pardasi ko'tarilgan beka Zohidga qovoq uyib qaradi:

- Nima, meni qotillarga sherik, deb o'ylayapsizmi?

- Kasbimiz shunaqa. Haqiqat ochilmaguncha hammadan gumonsiraymiz.

- Unda meni olib borib qamang, oting! - ayol zarda bilan o'rnidan turdi.

- O'zingizni bosing, joyingizga o'tiring. Savollaringga javob bering, - Zohid keskin-keskin gapirib, ayolning zardasi sariq chaqa ekanini ma'lum qilib qo'ydi. - Qo'lida nechta chamadon bor edi, esladingizmi?

- Bitta... yana bitta to'r xalta bor edi.

- Kiyimlari qanaqa edi?

- Ag'darma po'stin, boshida telpak.

- Oyog'ida-chi?

- Kalta qo'njli etik.

- Sovuq joydan kelibdimi?

- Ha, Novosibirskda ikki yil yashabdi.

- Nima uchun?

- Akademiyada ishlabdi. Dissertatsiya yozibdi.

- Ilmiy ishi nima haqda ekan, aytmadimi?

- Men so'ramadim. Ilmga toqatim yo'q.

- Uyga tanishlari kelib turarmidi?

- Bir-ikkita kelgan.

- Erkakmi, ayolmi?

- Hm... Erkak bo'lganidan keyin xotin boshlab keladi-da. Buning nimasi yomon?

Zohid o'rnidan turib dahlizga chiqdi-da, qo'shnilar bilan o'tirgan O'rinbosarni imlab chaqirdi.

- Uyga kelganingizda bu ayol bormidi?

- Ha.

- Siz uni taniysizmi?

- Yo'q... Ochig'i... Jalol meni uyga qo'yib, o'zi bir yoqqa ketdi. Sanginaxon bilan biroz chaqchaqlashib o'tirdik.

- Qani, yuring. - Zohid uni beka o'tirgan uyga boshladi. - Mana bu kishiga qarang, kelganmilar?

Ayol O'rinbosarga bepisand qarab oldi:

- Esimda yo'q.

- Ertagacha eslab, soat o'nda prokuraturaga borasiz, - Zohid shunday deb ko'krak cho'ntagidan chaqiruv qog'ozi olib, yozdi-da, bekaga uzatdi.

- Men o'nda borolmayman, - dedi ayol, - ishdan ruxsat berishmaydi.

- Beshik to'yiga deb so'rasangiz balki ruxsat berishmas. Lekin chaqiruv qog'ozini ko'rsatsangiz ijozat tegadi. Gaplaringizga qaraganda qonunni yaxshi biladiganga o'xshaysiz. O'zingizni go'llikka solmang. Sizga esa, - Zohid O'rinbosarga yuzlandi, - hozircha ruxsat. Kerak bo'lganingizda o'zimiz chaqiramiz. Shahardan chiqmay, uzoqqa ketmay turing.

- Shunaqa paytda qayoqqa ham ketardim. Qo'limdan kelgan xizmatni ayamayman, - O'rinbosar shunday deb xayrlashib, chiqdi.

Shilimshiqning xonasida tintuv tugab, ekspert piyoladagi barmoq izlarini olayotgan, suratchi fotoapparatini g'ilofiga joylayotgan,

7 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

Hamdam esa kiyim-kechaklar ro'yxatini yozib o'tirgan edi. Maqsud Soliev esa deraza rahiga suyanib, o'yga botgan holda turardi. Zohid ish oxiriga yetishini kutib o'tirdi. Guvohlar ro'yxatga imzo chekishgach, mayor Soliev ularni qo'shni xonada yana ozgina kutib turishlarini iltimos qildi.

- Bor bisoti shu ekanmi? - dedi Zohid, ular chiqib ketishgach.

- Ha. Boylik talashganga o'xshamaydi, - dedi Hamdam.

- Xonima nima deydi? - deb so'radi mayor.

Zohid suhbat bayonini ma'lum qilib, O'rinbosarning ma'lumotini ham qo'shib qo'ydi.

- Shilimshiq Sibirdan quruq kelmagan, bu aniq. Begona ayolning uyiga ham qo'nmaydi. Hamdam, sen bugun uy bekasining kim ekanligini aniqlab qo'y, - dedi Soliev, - Shilimshiq bir joyga chiqib kelgan bo'lsa, demak, mollari boshqa yerdaligi aniq. Qaerda, nimasi bor uning? O'smirligida qamalganidan beri sip-silliq yurishida bir gap bordir. Qotilini topganimiz bilan ish bitmas, daraxt ildizi chuqurroqdir. Ildizni kavlashga daraxt egalari, bog'bonlari yo'l qo'yisharmikin? Axir bu anov-manov daraxt emas.

Bog'bonlarni boqib turadigan, soyasidan bahramand etadigan daraxt-a! - Soliev shunday deb Zohidga qaradi. Lekin undan javob kutmay, ustol ustidagi jomadonga yaqinlashdi. Xuddi og'irligini chamalaganday ko'tarib ko'rdi. - Hamdam, guvohlarni chaqir.

Chamadonning bahridan o'tishga to'g'ri keladi.

Guvohlar kirgach, cho'ntagidan bukma pichoq chiqarib, Hamdamga uzatdi. Hamdam xuddi usta bichiqchiday ildam harakat qilib, jomadon astarini yirtidi. Harakatlari zoe ketib, jomadondan arziri hec nima chiqmadi. Shundan so'ng guvohlarga ruxsat berildi.

- Men hozir sen bilan birga boraman, - dedi Soliev Zohidga. - Shilimshiqdan qolgan narsalarni o'zim bir ko'ray.

3

Mayor Soliev Shilimshiqdan qolgan bisotlarga avval tikilib turdi. So'ng ko'zoynagini taqdi-da, qo'lga tilla zanjirli medalonni oldi.

- "Lyubimoy Lene ot Pavla"... Bu qaerda ekan?

- Bo'ynida. Barmog'ida anavi tilla uzuk. Cho'ntagida pul. Hech narsasiga tegishmagan, - dedi Zohid.

- Lenasi kim bo'ldi?

- So'rov tarqatganman. Javobi balki Sibir tomonlardan kelar.

- Boshqacha javob bo'lishi mumkin emasmi? Sen bu odam Lena deganni o'ldirib, zanjirini tortib olgan deb o'ylayapsanmi? Uni arzon-garovga sotib olgan bo'lsa-chi? Balki izni yashirish, bizni chalg'itish uchun qotillar bo'yniga ilib ketishgandir?

- Ikkinchi gumoningizga o'rin yo'q. Ekspertiza zanjir bo'ynida, uzuk barmog'ida uzoq vaqt turganini tasdiqladi. Birinchi gumoningiz ham haqiqatdan uzoqroq. Agar Komilov to'dalarga aloqador odam bo'lsa, bunaqa arzon-garov narsa sotib olib bo'yniga osib yurmas.

Soliev Zohidga qarab, kulimsirab qo'ydi. Yigitning fikridagi mantiq unga ma'qul keldi. Shilimshiqning cho'ntagidan puldan tashqari har xil qog'oz parchalari chiqqan edi. Cho'ntakda yurib bir oz uringan, ammo teshilmagan tramvay pattalari Solievning diqqatini tortdi.

- Komilov tramvayda yurgan ekanmi? - dedi u, pattadan bittasini olib, sinchiklab qarab. - Tagida mashina bo'lsa...

- Mashina o'limidan o'n kun oldin o'g'irlangan.

- Yoki olgan, - deb izoh berdi Soliev.

- Olganligi haqiqatga yaqin, lekin isbotlanmagan haqiqat. Pattani esa do'konlarda qaytim o'rniga ham berishadi.

- Agar bu to'daga aloqador shaxs bo'lsa, qaytimga patta olmaydi, bu bir. Bular tiyinlarning farqiga borishmaydi. Tramvayda yurmaydi, bu ikki. Tramvayga chiqib qolguday bo'lsa ham haqini to'lamaydi, bu uch.

- Nimaga to'lamaydi?

- Sababi oddiy. Ba'zan yodlaridan ko'tariladi. Chunki patta to'lash odat tusiga kirmagan. Ba'zan to'lagilari kelmaydi. Puldor odam minglab so'mlarni behuda sovrishi mumkin. Lekin tiyin ishlatishda xasisligi tutadi. Xo'sh, bu odamga tramvay pattasi nima uchun kerak?

Zohid buni o'ylab ko'rmagan edi. Tilla buyum, pul turgan paytda arzimagan tiyinlarni tashkil etuvchi tramvay pattasi haqida bosh qotirish lozimligi xayoliga kelmabdi. Hozir ko'pni ko'rgan mayor bunga e'tibor bergach, o'ylab qoldi.

- Agar u Sibir tomonlarga gastrolga borgan bo'lsa, quruq qaytmagan. Qolaversa, gastrolga bir o'zi borganmi? Balki sheriklaridan biron narsani yashirib, nomardlik qilgani uchun jazosini olgandir? Buyumlarini qaerga yashirgan? Eng qulay joy temir yo'l bekati yoki aeroportdagi yukxona emasmi? Pattadagi raqamlar yukxona tilsimi emasmikin?

Zohid pattani qo'lga olib, Solievga ajablanib qaradi.

- Qanaqasiga?

- Aytaylik - 391829. "3" yoki "39" yukxona belgisi, "1829" esa tilsim raqami. Yukxonalarni taftish qilish kerak. Taftish uchun shahar prokurorining ruxsatini ol. Bu tilsim ko'p narsaning sirini ochadi. Men ungacha mashinani bir ko'ray.

Yongan mashinadan nima qolardi? Qorayib yotgan moshinasifat tunuka ichi Solievga qadar ham titib chiqilgan edi. Shunga qaramay mayorga atalgan narsa ham bor ekan. Chaqaloqning kaftiday keladigan uchburchak tunukacha olovda qog'ozday bujmayib qolgan edi. Soliev uni avaylab olib, ro'molchasiga o'radi.

4

Taksoparkning boshqoni chiqib ketgach, Asadbek Kesakpolvonga qaradi:

- Ishni xom qilgan ekansan, - dedi u, norozi ohangda. - Mashina o'g'irlangani haqida xabar berib qo'yish kerak edi.

- Murdani ham yoqib yuborish kerak edi, - dedi Chuvrindi, Asadbekning gapini ma'qullab. - Barmoq iziga qarab, kimligini aniqlashgan. Endi kavlashtirib yotishibdi.

- Vahima qilavurma. Bir joyni tatalab teshib chiqishi uchun temirdan tirnoq kerak, - dedi Kesakpolvon, peshonasini tirishtirib. U Asadbekning tanqidini og'ir olmasdi, ammo gapga Chuvrindi aralashsa, ensasi qotardi, kamchiligini bo'yniga olishni sira istamasdi.

- Hozir temir tirnoqlar paydo bo'lgan, - dedi Asadbek.

- Temir tirnoqlarning ham oshqozoni, jig'ildoni bordir? - dedi Kesakpolvon, bo'sh kelmay. - Shilimshiqni oldirib kel, deding, bir kunda oyog'ini yerga tekkizmay oldirib keldim. Hofizga ro'para qil, deding ro'para qildim. Uni biz o'ldirganimiz yo'q. Kavlashsa ham bizga ro'para bo'lishmaydi.

- Yo'lni biz tomonga burib yuboradigan ishlar ham bo'lgan, - dedi Chuvrindi. - Haydar aka bir-ikki ishni bemaslahat qilganlar.

Bugun yigitlarim muhim gap topib kelishdi. - Chuvrindi shunday deb sukut saqladi. "Aytaveraymi?" deganday Kesakpolvonga qaradi. Kesakpolvon o'rnidan bir qo'zg'olib oldi.

- Gapni chaynamay, aytavermaysanmi? - dedi jerkib.

- Shilimshiq hali ham obodonlashtirish idorasida ro'yxatda turgan ekan. U yerdagi haromilarga maoshi kerak bo'lgan-da. Tergovchi o'sha yergacha kavlab borgan. Shilimshiq Tojimullaev bilan uchrashgan ekan.

- Kim u? - deb so'radi Asadbek.

- Tojimullaev o'sha idora boshlig'ining muovini. Xullas, u tergovchini Sanginanikiga boshlab borgan.

Asadbek Kesakpolvonga o'qrayib qaradi.

- O'shanikida turganmidi Shilimshiq? Sen menga boshqa gap aytgan eding-ku?

- Men aytgan joy ishonsizroq chiqdi. Sangina puxta juvon.

- U-ku puxta, ammo sen lattasan. Boshing bilan o'ylaysanmi yo boshqa yog'ing bilanmi?

- Sen qaering bilan o'ylasang, men ham o'sha yerim bilan o'ylayman. Ishning sassig'i chiqqanda men aybdor bo'lib qoldimmi? Shilimshiqni hofizga ro'para qilganingda to'y haqida gap yo'q edi. Sen mardlik qilmoqchi eding. O'zing ham kalta o'ylagansan. Men o'g'ridan chiqqan odamman. Ishim yo chikka bo'ladi, yo pukka.

Asadbek o'rtog'iga baqirib xato qilganini fahmlab, uni tizzasiga shapatiladi.

- Jirillama. Men ham qimorbozdan chiqqan omi odamman. U o'yinlarda bugun oshiq olchi turmasa, ertaga turadi. Endigi o'yinlarda oshiq olchi turmagan kun o'ldim, deyaverasan. Endi xato qilishga haqqimiz yo'q. Men Shilimshiqni jazolashim zarur edi. Agar u jazosini olmasa, boshqa bir yigit uning izidan borar edi. Tartib bo'lmasa, birov bizni bir tiyinga ham olmay qo'yadi. "Mardlik" degan olifta gaplaringni qo'y. Kim men chizgan chiziqdan chiqsa, Shilimshiqning orqasidan jo'naydi. Ikkoving ham yigitlaringga aytib qo'yilaring. Mendan keyin sen, sendan keyin Mahmudning aytgani qonun bo'ladi. "Kim ko'proq aybli?" deb axlat titishingga yo'l qo'ymayman. Bu hukmni men chiqarganman! Mahmud, endi nima qilmoqchisan?

- Hali bir to'xtamga kelganim yo'q. Tergovchi yaxshi hid oladigan iskovichga o'xshaydi. Uning yoniga mayor Soliev qo'shilgan.

- Soliev? Kattalarning sho'rini quritgan mayormi? Ishdan ketuvdi-ku? - dedi Asadbek.

Mayor Soliev ikki yil burun bir qotillik izidan borib, yuqori amallarni egallab turgan odamlarning erka farzandlarini fosh qilgan edi. Bu ishni xaspo'shlashga intilish yaxshi natija bermadi. Adolat qaror topganday tuyuldi, ammo Soliev iste'foga chiqishga majbur bo'lgandi. Hozir Asadbek shuni nazarda tutib so'radi.

- Yangi yildan ishga qaytarishgan. Bir yarim yillik maoshini to'lashgan, - dedi Chuvrindi.

- Haydar, eshitdingmi? Temir tirnoq o'sha bo'ladi. Unda oshqozon ham, jig'ildon ham yo'q.

- Unda bu dunyoda yashamasa ham bo'larkan.

- Qani, tegib ko'r-chi, ularga! - dedi Asadbek ovozi balandlatib. - Ishni osonroq yo'l bilan yopish kerak.

- Bir-ikkita kavkazlik topmasa bo'lmaydi, - dedi Chuvrindi.

Asadbek uning maqsadini tushunib, Kesakpolvonga savol nazari bilan qaradi.

- Haydar?

- Haydarsiz ishlaring bitmaydimi?

- Lattachaynarlik qilma.

- Ikkitasi bor.

- Mahmudga ber ularni. Mahmud, kallangni ishlatib, yo'li bilan tergovchilarga ro'para qil, xitlanishmasin. Haydar, ularning sharti qanaqa bo'ladi?

- Qoradori-da.

- Qaerda bo'lsa ham yetkazib beramiz. Sen Sanginani ko'zdan yo'qot.

- Uvol bo'lmaydimi?

- O'ldir deganim yo'q, ko'zdan yo'qot dedim. Tergovchining akasini o'ldirgan bolani topib uyiga tashlalarining. Sal eti o'lib tursin.

- Qaysi birini tashlaylik?

- Nechta o'zi?

- Uch-to'rtta bo'lib o'ldirishgan. Lekin o'sha paytda bittasi qamalgan. Bittasi keyinroq do'konda qo'lga tushgan. Qolgan ikkitasining aybi kamroq deydishdi.

- O'sha asosiy ikkitasini toplaring.

XIX bob

1

- Vatani yo'qning imoni yo'qtur... - Ismoilbey shunday deb boshini egdi, sukutga cho'mdi. Eti ustixoniga yopishib, uzun burni yanada beo'xshovlik kasb etgan, ko'zlari kirtayib qolgan qariya bu sukut chodiriga o'ralib, nimalarni o'yladi ekan? Bu gapdan yuragi hapriqqan Zelixon-chi? U nima uchun jim? U nimalarni o'ylayapti. Ismoilbeyning choy quyib o'tirgan o'g'li Ahadbey-chi? Ahadbey Zelixonning tengquri. Taqdirning zolimligi bo'lmasa biri tog'lar bag'rida, biri dengiz sohilida tug'ilib o'sib, shu yerda uchrasharmidi? Ular qishloqqa oldinma-keyin ko'chib kelishdi. Ismoilbey urushdan qaytgach, temiryo'lga ishga kirib, oilasini shu yerga ko'chirib keldi. Zelixonning otasi esa urushdan qaytmadi, u yetim holicha qishloqda rizqini terib yuraverdi.

Dunyodan rizqi uzilay deb turgan qariya, yarim asrdan ko'proq umr ko'rib, hali o'z Vatani ega bo'lmagan bu ikki bebaxt bandaning aytaman desa hasrati kammi, eslayman, desa xotiralari yo'qmi?

To'rt yil badalida nemis Ismoilbeyning jonini olaman, deb nechta yuz ming o'q uzdi ekan. Lekin yaratgan uni bu o'lim dovulidan omon saqlab qoldi. Rizq bilan umrni mo'l bergan ekan. Ammo buning evaziga Vatandan judo qilibdi.

Ismoilbey boshini egib, sukutga berilgan chog'larida ko'pincha Ollohga munojot etadi: "Urushda jonimni omon saqla, deb yolvordim, o'zingga shukr, saqlading. Bir kungina bo'lsa ham qishlog'imda, oilam bag'rida yashay, dengizning mavjlarini ko'ray, dedim. Qishlog'imga qaytarding, shukr. Ammo bir kungina sig'dirding. Dengiz mavjlariga to'yidirmading. Gunohim ko'p bo'lsa, vatangado qilsang ming roziman. Ammo Ona xalqimni vatangado qilganingga aqlim lol. Nahot barchamiz baravar gunohkor bo'lsak..." Shu gaplar xayoliga keladi-yu, Xudoga ta'na qilgani uchun darrov tavba ham etadi.

Umri poyoniga yetgani sayin xotira dengizi ham sayozlashib, mavjlari sustlashib borar edi. Ba'zan tushida, ba'zan esa xayol bulutlariga bandi bo'lib o'tirgan chog'ida dengiz sohilida, qirg'oqdagi mayda toshlarni ohista silayotgan ojiz to'lqinlarni bezovta qilib yugurayotgan ishtonchan bola ko'z oldiga keladi. Hayotni faqat shodlikdan iborat, deb o'ylovchi bola qiyqirib, quvna

yuguradi. Sachragan suv tomchilari quyosh nurida zumrad misol bir tovlanish beradi-yu, yana o'z o'rniga qaytadi. Bolaning quvnashidan dengiz ham mast, quyosh ham yayrab nur sochadi. So'ng... dengizning ufqqa tutash yerini yondirib quyosh botadi. So'ng oy ko'tarilib, bu yong'indan azob chekkan dengiz yuzini silab ovutadi. Oy nuri dengiz uzra uzun poyandoz soladi. Shu poyandoz ustida yurib ketging keladi... Bu bola - Ismoilbey. Sohil bo'ylab chopayotgan bu bola unga urushdan hamroh bo'ldi. Urushdan qishlog'iga qaytgach, uni yana ko'rdi. Bu safar uxlamasdan, hatto mudramasdan, ko'zini yummasdan turib ko'rdi. Gospitaldan chiqqanidan so'ng, manzili o'zgargach, uy bilan aloqasi tamom uzilgan, u urush olovida emas, xavotir olovida qovrilgan edi. Qishlog'iga qaytib, uyida begona gurjilarni ko'rgach, hayratdan yoqa ushladi. Shop mo'ylovli gurji uni uyiga boshladi. Musallas bilan siyladi. "Biz aybdor emasmiz, birodar, bizdan xafa bo'lma!" dedi. Yana allaqancha gaplar aytdi. Ammo bu gaplar uning qulog'iga kirmadi. Dengiz sohiliga bordi. Etigini yechib, shimining pochalarini qayirib, sohil bo'ylab yurdi... O'g'lini yelkasiga mindirib olib, sohil bo'ylab yugurishni orzu qilardi. O'g'li yo'q. Yugurishga xohishi ham, majoli ham yo'q. U ikki narsaga hayron, biri - oilasini qanday topishni bilmaydi. Ikkinchisi - qishloq yigitlari urushda jon olib, jon bersa-yu, bunda qolgan qariyalar, xotinlar, bolalar qanday qilib xoin bo'lishsin? Qishloqdan bitta, nari borsa ikkita sotqin chiqar, lekin yalpi xoin bo'lishi mumkinmi? U - Ismoilbey urushda bir narsani - Vatan uchun jang qilishi lozimligini bilardi. Endi hayron: qani o'sha Vatan? Xayolida ko'p jonlanadigan ikki manzara shu - sohil bo'ylab quvnagan holda yugurayotgan bola... shimining pochasini himarib, qayg'u yukini orqalab borayotgan askar... Ko'kragida Vatan himoyasi uchun berilgan nishonlar. Ko'krak sirtida nishonlar, ko'krak ichidagi yurakka esa tig' sanchilgan...

- Vatan yo'qning imoni yo'qtur, - Ismoilbey shunday deb, xayol bandiligidan ozod bo'lib, ko'zlarini ochdi. - Xudo ota-bobolarimizga Vatan bergan edi, bizdan tortib oldi. Bizning gunohlarimiz uchun sizlar ham vatangado bo'ldinglar. Sizlar imonsiz ketmanglar, Vatanga qaytinglar. Xudoga shukrki, bizni kofirlar yurtida xoru zor qilmadi. Orqadoshlarimiz bizlarni ranjitishmaydi. Ularning ulug'ligi shunda. Ammo Vatan ulug'roq. Uning o'rnini hech nima bosmaydi.

Ismoilbeyning keyingi gaplarini teplovozning qichqirig'i bosib ketdi. So'ng poezd gurillab o'tib, uy tebranib, shiftlarigacha qisirladi. Uy egalari bunga ko'nikib ketishgan, e'tibor ham berishmadi. Zelixon esa har o'n daqiqada bir poezd o'tib, zaminni silkitganda xavotir bilan shiftga qarab qo'yadi.

- Vakillarimiz Maskovga ketishdi, - dedi Ahadbey, - Qrim tatarlari bilan birgalashib, haqiqatga yetishar, inshoolloh.

- Chechenlar ko'p ketishdi. Seni ham ketdi, deb yuruvdim? - dedi Ismoilbey.

- Onam shu yerda, buvam shu yerda. Men qayoqqa boraman? - Zelixon "men qamoqda edim", demadi. Chol gap kavlamasin, deb boshini egib, sukut saqladi.

Ismoilbey "sizlar gurunlashib o'tiringlar, men samovarga chiqay" deb fotiha o'qidi-da, o'rnidan turdi.

Ahadbey otasi kirganida xontaxta ostiga yashirgan shishani olib, piyolalarga aroq quydi-da, "Sog' bo'l", deb ko'tardi.

- Seni chaqirganimning boisini endi aytay, - dedi u. - Vakillarimiz Maskovdan quruq qaytishadi. Maskov yurtlariga boraveringlar, degan bilan gurjilar uylarimizni bo'shatishmaydi. Qon to'kilishi aniqqa o'xshab turibdi.

- Qon to'kilsa chechenlar sizlar tomondan bo'lishadi.

- Qon o'sha yoqda to'kiladi, deb o'ylayapsanmi?

Zelixon bu gapdan ajablandi:

- Qaerda to'kiladi?

- Shu yerda.

- Esing joyidami? Kim bilan urushasan? Kim qon to'kad?

- O'zbeklar bilan...

- Ahad! - Zelixon o'rnidan qo'zg'olib, tiz cho'kib o'tirib oldi. - Jinnimasmisan? Bizga uy bergan, non bergan o'zbek bilan urushasanmi?

- Sen hovliqma. Biz urushmaymiz. Bizni urushtirishadi. Men kuzatib, sezib yuribman. Sen Fedyani bilarmiding?

- Qaysi Fedya?

- Istansaning orqasiga turardi. Laqabi "Bo'ri".

- Ha... otilib ketuvdi shekilli?

- Hukmni o'zgartirishgan. O'n besh yil berishuvdi. Yangi yildan oldin paydo bo'lib qoldi.

- Qochibdimi?

- Qochganga o'xshamaydi. Bemalol yuribdi.

- Qutulib chiqqandir?

- Yo'q. Hali yarmini ham o'tirmadi. Afvi umumiya tushishi ham mumkinmas. Xullas, bu yog'ini eshit: uni Quvasoyda ko'rdim. Pivoxonada to'rtta ulfati bilan o'tirgan ekan. Ulfatlari bu yerlik emas, bilinib turibdi. Men bilan ko'rishdi. "Nima qilib yuribsan?" desam, "ish bor, bratan", deb ishshayadi. Bitta-yarimtaning iziga tushib, sho'rini quritmoqchimi, deb poyladim. Sheriklari bilan Quvasoyni aylanib chiqishdi. Asosan turklar ko'proq yashaydigan ko'chalarni aylanishdi. Keyin ikkita moshinga o'tirib, g'oyib bo'lishdi. Ertasiga ularni bu yerda ko'rdim. Ular tamoshaga kelishmagan. Ko'nglim sezib turibdi. Kuyovim Quvasoydagi pivoxonada ishlaydi. Atay borib surishtirdim. Ular uch-to'rt marta kelishibdi. Turk yigitlari bilan pivoxo'rlik qilishibdi. "Hozir hamma yoqda erkinlik, sizlar Turk avtonomiyasini talab qilinglar", deyishibdi. "Turklarning o'z respublikasi bo'lsin!" deyishibdi. Pivo ichgani kirgan ikkita o'zbek yigitni turtib chiqarishibdi. Gapga tushunyapsanmi?

- Fedya shu yerdami?

- Shu yerda edi, ko'rinmay qoldi.

- Yaxshi, uni o'zim topaman. Selim qaerda, hali ham Quvasoydami?

- Ha.

- Fedya bilan ko'rishgandir?

- Bilmayman.

- Ko'rishadi. Fedya keladi-ku, ko'rishmaydimi? Tur, ketdik. - Zelixon shunday deb o'rnidan turdi.

- Oshni damladi, yeb olaylik.

Zelixon "keyin", deb tashqariga chiqdi. Ahadbey unga noiloj ergashdi.

"Zaporojets"ni o't oldirish uchun itarib yurgizishga to'g'ri keldi. Mashina o'tgan yo'lini ko'k tutunga burkab yursa ham, manzilga yetib oldi. Hashamatli uy, yuk mashinasiga mo'l ishlangan katta darvoza oldida "Zaporojets" o'yinchoqqa o'xshab qoldi.

Selim deganlari uzun bo'yiga monand qorin qo'ygan, qaddini tik tutib yuruvchi yigit, hovlida Zelixonni ko'rib, dastlab

tanimaganday qaradi, so'ng birdan chehrasi ochilib, quchoq ochib keldi.

- Zeli og'a, tushimmi yo o'ngimmi? - deb qarshiladi. Keng hovli atrofiga uylar solingan, xuddi qo'rg'oniga o'xshardi. Mevali daraxtlar tartib bilan ekilgan, kunga qaragan uy ro'parasiga temir quvurlardan tokso'ri ishlangan.

Selim ularni keng uyga boshlab kirdi. Mehmonxona shiftining o'rtasida katta billur qandil. To'rt chekkasiga esa, aynan shu qandilning kichik nusxalari osilgan. Yigirma kishi bemalol davra quradigan ustolda dasturxon bezog'liq edi.

- Og'ajon, sog'intirib yubordingiz-ku? - dedi Selim jilmayib.

- Qaerdaligimni bilmasmiding? - dedi Zelixon.

- Bilardim.

- Billsang nimaga so'raysan. Chiqib keldim. Xizmatim bo'lsa, ayt.

- Xizmatni qo'yding, og'ajon. Xizmatda mana, biz bo'lamiz. Siz izzatda.

- Ishlaring qalay? O'zbeklar g'ashingga tegishmayaptimi?

Kutilmagan tashrifdan ajablanib turgan Selim bu savolga qanday javob berishni bilmay, ikkilandi.

- To'g'risini aytaver.

- Bu yer o'zinning qo'limda. Lekin... Hosilboyvachcha deganni eshitganmisiz? O'shanning odamlari ko'z ochirmaydi. Qonimni so'rib tashlashdi.

- Shuni Fedyaga aytdingmi?

- Qaysi Fedyaga? - Selim shunday deb "Sotdingmi?" degan ma'noda Ahadbeyga qaradi.

- Ahadbeyga qarama, menga qarab javob ber. Fedyaga nima deding?

- Shuni aytdim.

- Yordam ber, dedingmi?

- Ha.

- Ahmoqsan. Puling ko'p-u, ammo aqling kam. U nima dedi, o'zim tinchitaman, dedimi?

- Ha.

- Sen bu yerdan ko'chib ket.

- Nega endi?

- Qirg'inning uyasiga cho'p suqib qo'yibsan. Kelib-kelib Fedyadan yordam so'raysanmi?

- Kimdan so'ray bo'lmasa?

- Kuching yetsa ishla. Bo'lmasa yag'ir bo'lib yuraver.

Zelixonga ayrim narsalar ayon bo'la boshlagan edi.

Shu uchun Selimning mehmondorchiligiga unamadi. Ahadbeynikiga ham kirmay Farg'onaga jo'nadi. U Fedyani qaerdan topishni bilardi.

2

Har bir mamlakatning o'ziga yarasha qonuni, qoidasi bo'ladi. Fuqaro qonun-qoidalarga itoat etib yashaydi. Xuddi shunga o'xshab, biz jinoyatchilar deb atovchi olamning ham o'z qonunlari, tartib-qoidalari bor. Ular biz joriy etgan qonunlarni sariq chaqaga olishmaydi. Shu sababli ularni ta'qib qilamiz, hibsga olamiz, hukm chiqaramiz. Daryoga to'g'on solingani bilan suv orqasiga qarab oqmaydi, to'lib-toshib, yo'lida davom etaveradi. Agar to'g'on zaif aql bilan qo'yilgan bo'lsa, to'plangan suv uni buzib ketadi.

Hayqirgan junun suv to'lqinlari elni ancha besaranjom qilib qo'yadi.

Zelixon yashaydigan olam ham shunga o'xshaydi. Uning fuqarosi kam, ammo qonuni puxta. Ularda "axloq tuzatish koloniyalari" yo'q. Ular "axloq tuzatish" bilan shug'ullanishmaydi. Ularning hukmi bitta - qonunni buzdingmi, xiyonat qildingmi, birodaringni qutqarmadingmi, tamom, joning bilan javob ber.

Bu yozilmagan qonun-qoidalarni suv qilib ichib yuborgan Zelixon qaerda, qanday harakat qilishni, kim bilan qanday gaplashishni yaxshi biladi. Qaysi o'g'rini qaerdan topishni, qaysi xonim kimga ham boshpana, ham quchog'idan joy berishi mumkinligi unga ma'lum. U "Fedyani o'zim topaman", deb bekorga aytmadi.

Zelixon Ahadbeyning "Zaporojets"idan tushib, bir yo'lovchi mashinani to'xtatdi-da Farg'onaga qarab ketdi. To'rt qavatli imoratlar orasiga tirsak shaklida tushgan bino unga yaxshi tanish. Ikkinchi qavatdagi eshik o'zgaribdi. Ilgarigisiga chiroyli charm qoplangan edi. Bunisi temirdan bo'libdi. Zelixon eshik qo'ng'irog'ini uy bekasiga tanish bo'lgan tarzda bosdi. Qo'ng'iroqning ikkita qisqa, uchta uzun jiringlashini eshitgan beka eshikni bexavotir ochishi mumkin. Kutilganday bo'ldi. Eshik avval qiya ochildi. Beka tanish odamni ko'rib, eshikni kattaroq ochdi-da, o'zi orqasiga chekindi. Zelixon odatiga ko'ra atrofga alanglab olgach, tezgina ichkari kirib, eshikni yopdi.

- Zelya, yaxshi keldingmi? - Beka shunday deb unga yaqinlashdi-da, ko'kragiga bosh qo'ydi.

- Nadulya, o'zing omonmisan? - dedi Zelixon, uning yelkalarini silab.

Hali qirg'qa kirmagan bu juvon tarovatini yo'qotmagan, quchoqlasa quchoqlaguday, o'psa o'pguday edi. Zelixon vaqtida u bilan ayshini surgan. Ammo ular orasida muhabbat, hamisha birga bo'lish tuyg'usi yo'q edi. Yurak yurakka talpinmagan. Zelixon bu to'shakda bir necha soat ilgari boshqa erkak yotgan bo'lishi mumkinligini bilardi. Nadya ham bu chiroyli yigitning hozirgina boshqa ayol quchog'idan chiqib kelayotgan bo'lishi mumkinligini bilardi. Darvin degan zot xuddi shu toifa odamlarga qarab turib, "odam maymundan paydo bo'lgan", degan nazariyani yaratgan bo'lsa ne ajab? Bular Ollohning emas, balki hirsning bandalari edilar. Odam bolasiga Yaratgan yaxshi tuyg'ular ham berganini bilmas edilar. Shunday tuyg'u bo'lmagani uchun ham bir necha yil emas, bir necha soatgina ko'rishmagan tanishlar singari omonlashdilar.

Mehmonxonadagi stol usti dushman payhon etgan qishloq manzarasini eslatardi. Bu Zelixonni ajablantirmadi. Chunki u bunda durustroq manzarani ko'rmagan.

Nadya Zelixonning ro'parasiga o'tirib, ikki qo'lini jag'iga tirab, unga tikildi.

- Ko'rinishing binoyi. Kurort yoqibdi, - dedi jilmayib.

- Sening duolaring yetib bordi, - dedi Zelixon ham jilmayib. - Meni sog'inib, ichikib qolibsang.

- Seni deb ichiksam arziydi.

- Nima ish qilyapsan?

- O'zing bilgan ish.

- Kim bilan ishlayapsan?

- Suvarak bilan.

- Kuning shunga qoldimi?

Nadya "nima qilay bo'lmasa?" deganday yelka qisib qo'ydi-da:

- Ichasanmi? - deb so'radi.

- Bormi?

- Senga bor. - Shunday deb ichkari xonaga kirib ketib, dam o'tmay bir shisha aroq ko'tarib qaytdi. Zelixon shishani uning qo'lidan olib, chaqqonlik bilan ochdi-da, ikkita qadahga quyib, bittasini ayolga uzatdi.

- Eson-omon qaytib kelganing uchun, - Nadya shunday deb bir ho'plab qo'ydi.

Zelixon qadahni bir ko'tarishda bo'shatdi.

Ikkinchi qadahdan so'ng ayolning yoniga o'tib, uni quchoqladi.

- Endi esingga tushdimi? - dedi Nadya nozli va ginali ovozdagi. Zelixon javob bermay, baqbaqasiga lab yubordi. Uning nazarida Fedyaning qaerdaligini shu ayol bilishi kerak edi. To'g'ridan-to'g'ri so'rasa, aytmasligi ham mumkin edi. Shu sababli maqsadga ayollarga yoqadigan yo'ldan yurib borishni ma'qul ko'rди. Nadya iyib, to'shakka yotishga tayyor bo'lganida "Fedya qaerda?" deb so'radi. Ko'zlari suzilib turgan ayolning qoshlari birdan chimirildi.

- Shunga keluvdingmi? - Nadya Zelixonni ko'krigidan itardi. Zelixon esa aksincha, uni mahkamroq quchdi. Nadya uning quchog'idan chiqishga urindi, oxiri bo'shshagan holda, yopiq eshikka qaradi. - Shuni keyinroq so'rasang ham bo'ladi-ku? Ana, yotibdi. G'irt mast.

Zelixon uni quchog'idan bo'shatib, eshikni ochdi. Yuztuban yotgan, chap qulog'ining ostidan og'zigacha tirtig'i bo'lgan bu yigitni darrov tanidi. Ichkari kirib eshikni yopdi-da, "Fedya", deb chaqirdi. U bir tekisda nafas olardi. Mastga o'xshamasdi. Zelixon uni yana chaqirdi, so'ng uning mast uyquda ekaniga go'yo ishonch hosil qilganday, pidjagining cho'ntagiga qo'l yubordi. Yangi pasport, ozod etilgani haqidagi guvohtonmani ko'rgach, boya ko'ngliga oralagan shubha haqiqatga aylana boshladi.

U Fedyaning bosh tomoniga o'tib o'tirdi-da, xuddi o'zi bilan o'zi gaplashayotganday gapira boshladi:

- Mening Bo'ri degan bir do'stim bo'lardi. Aroq daryo bo'lib oqib kelsa, shimirib quritardi. Ammo o'zi sira mast bo'lmas edi.

Qamoqda buzilibdi, bechora. Endi... odam sotilganidan keyin shunaqa bo'lib qolarkan-da. Xudo rahmat qilsin, seni Fedya.

Nomingni toabad unutmaymiz, deya olmayman. Sotqinlarni eslamaymiz, o'zing bilasan-ku...

Shu gapdan keyin Fedya bir qimirlab oldi.

- Sotqin emasman, - dedi yotgan holicha.

- Boshingni ko'tar, Fedya, mendan uyalma.

Fedya boshini ko'tarib, tirsagiga tiraldi.

- Nimaga kelding?

- Ish bor edi. Chiqib kelganingni eshitib, xursand bo'luvdim.

- Qanaqa ish?

- Endi sensiz bitadigan ish.

- Meni sotqin dema, Akademik, men birovni sotganim yo'q.

- Qochdingmi? Qochganga o'xshamaysan?

- Ishing bo'lmasin. Yo'lini qilib chiqdim.

- Men bilan ishlaysanmi?

- Yo'q.

- Nimaga?

- O'zimning ishim bor. Agar xohlasang... men bilan ishlashing mumkin. Yaqinda katta ov bo'ladi.

- Qaerda?

- Qaerdaligini vaqti kelganda aytaman.

Eshik qo'ng'irog'i jiringlab, ularning suhbatlari uzildi. Bir oz fursat o'tgach, eshik qiya ochilib, Nadya ko'rindi.

- Fedya, keldi aytganing.

Fedya o'rnidan turib mehmonxonaga chiqdi. Zelixon unga ergashdi. Mehmonxonada sochlari paxmaygan, qaddi kelishgan bir qiz turardi.

- Yoshing nechada? - deb so'radi Fedya unga tikilib.

- O'n yettida, - dedi qiz, bu savoldan ajablanib.

- Zelya, bu tovuqni topib kelgan mataxini qara. Mening kunim endi qari kampirlarga qolibdi-da, a? Jo'na, ko'zimga ko'rinma!

Qiz labini chimirib, shart burilgan choqda, Zelixon uni to'xtatdi.

- Nadulya, bu menga nasib qilgan ekan. Bizga o'xshagan chollarga qari kampirlar ham bo'laveradi.

Fedya Zelixonning oldida oliftagarchilik qilmoqchi edi. Og'zidagi nonni oldirib qo'yib pushaymon yedi-yu, ammo sir boy bermadi.

XX bob

1

- Hosilboyvachcha deganlari men bo'laman. Bir tomoni qaynotangiz bilan aka-ukaligimiz bor. Bir tomoni yigitning so'zi qaytguncha shaytonning bo'yni uzilsin, deyishadimi?

Shu gapdan keyin Elchin o'ylanib qoldi. U Hosilboyvachcha deganlarini eshitgan, qo'chqorlarning biri shu ekanini ham bilardi.

Ammo o'zini ko'rmagan edi. Ozg'in yuzidagi katta yumaloq ko'zlari bolakay chizgan suratni eslatuvchi, qaldirg'och mo'ylovli, qirra burunli bu yigit o'ziga erinmay zeb bergan edi. Kiyimlarining taxi buzilmagan, biron yerda g'ijimning asorati yo'q, xuddi u hech yerda o'tirmaydiganday, suyanmaydiganday edi. Ikkala qo'lining barmoqlarida bittadan tilla uzuk. Bu odamdan taralayotgan atir hidiga dimoq yorilib ketay deydi. Elchinni hayron qoldirgan narsa bu emas, bunday olifta yuruvchilar ko'p. Elchin to'yga aytib kelgan bu yigitni zimdan kuzatib, uning kiprik qoqmasligini ilg'adi. O'qday qadalib turgan nigohdan odam bolasida kam uchraydigan sovuq o't chaqnab turardi. Bu nigoh "senga yaxshilik qilaman" deb alday olmasdi. U to'g'risini aytardi: mendan faqat yomonlik kut!

Elchin Hosilboyvachchanning taklifini eshitgach, kecha Asadbekning qidirib kelgani sababini angladi. "Demak, Asadbek bu taklifdan ogoh. Demak, bu odamga xizmat qilishimni istamaydi. Nima uchun? G'ayirligi kelganmi? Obro'yiga putur yetishini bilganmi? Kimsan, Asadbekning kuyovi Hosilboyvachchanning xizmatida bo'lsa?!"

- Men noz qilayotganim yo'q, aka, - dedi Elchin, o'zidan ikki-uch yosh kichik bo'lgan Hosilboyvachchaga. - Akaxoningiz sizga qadrdon bo'lsalar, to'ylariga zo'rroq ashulachilarni olib borganingiz yaxshimi, deyman-da. Men ancha chetga chiqib qolganman. Birov eslaydi, birov eslamaydi. G'ulom kelibdi yo Sherali kelibdi, degan gap qayoqda-yu, almisoqdan qolgan Elchin kelibdi, degan gap qayoqda?

- Bunchalik past ketmang. Arzimasangiz o'zim kelmas edim.

Elchin bu gapdan "Men uncha-buncha odamni taklif etmayman", degan ma'noni uqdi. U Asadbekning maqsadini anglaganday edi. Ammo shuncha o'ylasa ham Hosilboyvachchani asl niyati nima ekanini bilolmadi. Har bir katta-kichik to'daning, hatto gap yeydigan kichik ulfatning o'z qo'shiqchisi bo'ladi. Elchin Asadbek to'dasiga tegishli, hatto ular uni o'z mulkiday ko'rishar edi. Hosilboyvachchalarning ham o'z mulki - qo'shiqchisi bor. To'yga Hasanali kelarmish, deyilsa, odamlar uning yo'lga haftalab ko'z tikishadi. Ana shunday mashhur ashulachi turganida Elchin nimaga kerak bo'lib qoldi? Elchin taklif zamirida qandaydir qitmirlik yotganini fahmla-di-yu, qisqa fursatda o'sha "qandaydir" nima ekanini ang'lay olmadi.

- Katta boshingizni kichik qilib kelibsiz, biz nima derdik. Kasbimiz yaxshilarga xizmat qilish.

Hosilboyvachcha yuzini jilmayish epkini silab o'tdi. Bu quvonish emas, g'olib odamning mag'rur jilmayishi edi.

2

Elchin to'yga boribdi?!

Asadbek bu xabarni eshitib, tutoqib ketdi. U "Elchin sal bo'lsa-da, esini yig'ib oldi", deb yanglishganini bildi. "Ko'zi ko'r, aqli past ekan, - deb o'yladi Asadbek, - bu tagi pastga olov bilan o'ynashishni kim qo'yibdi?"

- To'yda ahvol qanaqa ekan? - deb so'radi Asadbek, o'zini bir oz bosib olgach.

- Uloq Hasanalidamish. Elchinga pul qistirishmabdi, - dedi Chuvrindi.

- Ha, tulki! - Asadbek o'rnidan turib, eshik tomon yurdi. - Ketdik.

- Siz bormaganingiz ma'qul, - dedi Chuvrindi, joyidan jilmay. - Men yigitlarni yubordim. O'zlari tinchitishadi.

Asadbek to'yxonaga kunduzi borib muborakbod etib, sovg'a-salomini berib kelgan edi. Uning kechki ziyofatlarga kelmasligi ko'pchilikka ma'lum, shu uchun hozir borsa, mag'lubiyatini bo'yniga olgan bo'lib chiqadi. Chuvrindi buni oldindan hisob-kitob qilib qo'ygan edi. Asadbek uning maqsadini darrov tushunib, joyiga qaytdi.

- Siz tashvishlanmang. Bir jihatdan shunday bo'lgani ham durust. Burniga suv kirsa, keyin qadringizga yetadi, - dedi Chuvrindi.

Asadbek xabarni eshitib, titrab o'tirgan paytda Elchin to'yda yonib qo'shiq aytardi. U davraga birinchi chiqishidayoq bu yerga sharmanda bo'lish uchun kelganini angladi. Undan oldin Hasanali chiqqanida uni qiyqirib qarshi olishdi. Hasanali o'rtaga chiqib, xuddi tsirk artistiday bir qo'lini yuqori ko'tarib ta'zim qildi. Olqishlar tingach, unga torni ikki qo'llab uzatishdi. U arzimagan bir odamning maktubini olayotgan podshoday qaddini g'oz tutib, torga qo'l uzatdi. Shu onda Hosilboyvachcha unga yaqinlashib, ustidan pul sochdi. Hasanali ashula aytib emas, pul sochishdan, qistirishdan charchadi. Navbat Elchinga yetganida to'yxonada olqishlar yangramadi. Pullar sochilmadi. Tashqaridan qaragan odam barcha pul avvalgi ashulachiga sarf etilib tugabdi-da, deyishi mumkin edi.

Elchinga bu usul ma'lum. Ashulachini xor qilishning eng madaniy yo'li shu. Bundan bir vaqtlar Asadbek ham foydalangan.

Elchinni boshlab borib, uning obro'yini oshirish, to'y egasi chaqirgan hofizni yer qilish uchun shu usulni qo'llar edi.

Hosilboyvachcha aks yo'l tutdi: o'zi aytib kelgan qo'shiqchini o'zi xor qildi. U atayin davraga chiqmadi. Xuddi Elchinning ashulasini eshitmaganday ulfatlari bilan chaqchaqlashib o'tiraverdi. Elchinning raqqosasi - to'ylarda yuraverib ko'zi pishgan jonon juvon - Hosilboyvachcha o'tirgan yerga borib ming muqom qildi, ming ishva bilan suzildi, foydasi bo'lmadi.

...Ana shu paytda Asadbekka xabar ketgan edi...

Elchin izzati bitganini bilib, to'ydan chiqib ketmoqchi ham edi. Biroq o'zini tutdi. Sharmandalik yukini ortmoqlab chiqib ketgandan ko'ra oxirigacha chidashga qaror qildi. Hozir chiqib ketsa - ularga shu kerak - g'oliblik jomini sipqorishadi, ketmay o'tiraversa, chiqib ashulasini aytaversa, ular ajablanishadi, balki xavotirga ham tushib qolishar.

Elchin to'yxonada o'zining kalaka qilnayotganidan bir ezilsa, ikki to'da orasida qo'g'irchoq bo'layotganini anglab, ming ezildi.

"Bunga avvalroq aqlim yetishi kerak edi", deb o'zini o'zi ayblashdan o'zga chora topmadi. U davraga ikkinchi marta chiqqach, atayin mungli ashulani ayta boshladi. Shirakayf yigitlar kelib, "sho'xrog'idan bo'lsin", deb qulog'iga shivirlab ketishsa ham parvo qilmadi. To'yda yayrab, o'ynayman, deb kelgan qizlar, yigitlar betoqat bo'lishdi. Hosilboyvachchani davrasidagilar ham u tomonga bir-ikki qarab qo'yishdi. Hozirgina qiziyotgan to'y soviy boshladi. To'y to'yga emas, ma'ruzachining gaplari yoqmay g'o'ng'ir-g'o'ng'ir boshlangan majlisga o'xshab ketdi. Hosilboyvachcha o'rnidan turib, Elchin tomon bir qadam qo'ygach, to'xtadi. Elchin uning to'xtab qolishi sababini ro'parasida Jamshid paydo bo'lgach, angladi. Jamshid ashuladan mast bo'lgan odamday jilmayib qo'ydi-da, cho'ntagidan bir dasta pul chiqarib Elchinning ustidan sochdi. Jamshiddan so'ng yana ikki notanish yigit sochdi. Ana shunda Hosilboyvachcha cho'ntagiga qo'l tiqib o'rnidan turdi. Ana shunda Elchin ashulani nihoyasiga yetkazmay uzdi-da, joyiga qaytdi.

Uni to'y oxirigacha davraga chorlamadilar. U esa o'zini erkin tutgan bo'lib, yeb-ichib o'tiraverdi. Sheriklarining savol nazarlariga "xotirjam bo'linglar", degan ma'noda im qoqib qo'yaverdi.

To'y tugab, kelin-kuyov kuzatilgach, Hosilboyvachcha Elchin o'tirgan ustolga yaqinlashdi.

- Qalay, hofiz, urintirib qo'ymadikmi? - dedi u, Elchinning yelkasiga qo'l tashlab.

- Maza qildik, aka, - dedi Elchin uning ko'ziga tik qarab.

- Akaxonni xursand qildingiz, rahmat, - u shunday deb cho'ntagidan ikki taxlam yuz so'mlik chiqarib, ustol ustiga tashladi. - Yetadimi?

Elchin zaharli jilmayish bilan pullarga qaradi. Bir taxlamni olib, yonida o'tirgan doirachiga uzatdi-da, "O'zing bo'lib ber", dedi.

So'ng ikkinchi taxlamni Hosilboyvachchaga uzatdi:

- Akaxon, men xolis xizmatga kelganman.

Hosilboyvachcha qoshlarini bir chimirdi-yu, ammo sir boy bermadi. So'ng pulni olib raqqosa oldiga tashladi.

- O'yiningga besh ketdim.

U shunday deb burilib, iziga qaytdi.

3

Ko'chada Jamshid kutib turgan edi. Elchin uni ko'rmaganday o'tib ketmoqchi bo'ldi. Ammo sergaklikda uncha-buncha odamga

dars bera oladigan Jamshid uning yo'lini to'sdi.

- Siz bu yoqqa chiqing, - dedi, qat'iy ohangda.

"Demak, Asadbek olib kelishni buyurgan", deb o'yladi Elchin. U bir to'xtamga kelib ulgurmay, Jamshid orqaroqdagi doirachiga buyurdi:

- Torni mana bu moshinga qo'ying. Hofiz akangiz biz bilan birga ketadilar.

Elchin Jamshid bilan g'idi-bidi aytishni o'ziga ep ko'rmay, mashinaga o'tirdi. "Asadbekning ko'zi uchib turgan bo'lsa, unga aytadigan ikki og'iz shirin so'zim bor", deb qo'ydi.

Jamshid odatiga sodiq qolgan ravishda jim borardi. Orqa o'rindiqa o'tirgan Elchin unga tikilib, o'ylardi: "Asadbek bu laychasini atay yubordimi? Endi menga nimalar deb sasir ekan? "Hosilboyvachcha Asadbekning kuyovini bir pul qildi", degan andishaga chiday olmas harholda..."

Elchin qamoqdan chiqib kelgach, o'zini aqlan to'lishgan his qilardi. "Atrofimda sodir bo'layotgan har bir voqeaga, aytilayotgan har bir gap-so'zga aqlim yetadi, kimga nima deyishni yaxshi bilaman", deb o'ylardi. Zohiran shunday. Har bir inson yil o'tgani sayin o'zini aqlli his qilib boradi. Xuddi shu his uni ko'pga kulgi qiladi yoinki hayot so'qmog'ida chalib yiqitadi, yiqitganda ham bir umr majruh qilib qo'yadi. To'g'ri, Elchin ko'pni ko'rdi. Nayrang nima, munofiqlik nima, vahshiylik nima - hammasiga tirik guvoh. Ammo, bu nayrang, bu munofiqlik, bu vahshiylik, odam bolasiga yot jamiki illatlar rangi kundan-kunga turlanib turishini hisobga olishni o'rganmadi. Buni o'rganishi ham qiyin. Bugun sariq rangda tuslangan vahshiylik ertaga qaysi rangda jilo beradi? Qorami? Yashilmi?.. U Shilimshiqni o'ldirmoq istagida yurganida qaysi rangda edi. Bu jingalak sochli yigitga pichoq sanchayotganida qaysi rangni afzal biladi? Buni uning o'zi ham bilmaydi. U o'zi sezmagani holda ikki guruh o'zaro tepib o'ynaydigan koptok holiga tushdi. Zimdan tayyorlanayotgan olishuv sahnasida bir zarra bo'lib qolganini u hali tushunib yetmasdi.

Jamshid shohko'chadan to'g'riga yurmay, chapga burilgach, Elchin ajablandi. "Demak, bugun Asadbek meni ko'rishni istamaydi. Demak, bu tun o'ylanadi, reja tuzadi. Asadbek qo'lida qo'g'irchoqqa aylanganingiz muborak bo'lsin, Elchinboy. Qasoskor erkak sizmi edingiz?" Elchin darvozasi yonida to'xtagan mashinadan tushib, torini qo'litiqlagan holda qoldi. Jamshid xayr ham demay, jo'nab ketdi. Elchin cho'ntagidan kalit chiqardi-yu, qulfga solishga qo'li bormadi. Nima uchundir uyiga kirgisi kelmadi. Kimgadir dardini aytishni istadi. Uning dardini yarim kechada kim eshitadi? Zelixon bo'lganida eshitardi. Lekin u Farg'onadan qaytgach, "zarur ishni" bahona qilib, Maskovga jo'nab qolgan. Elchinning dardini Anvar ham eshitishi mumkin. Lekin uyg'otib, xotini bag'ridan chiqib unga quloq tutish malol kelsa-chi? Elchin shu fikrlarni xayolidan o'tkazib, o'zini nochor, yolg'iz sezdi. Atrofda "azizim, birodarim, do'stim..." deydigan odamlar ko'p. Ammo dardini eshitadigan inson yo'q bo'lsa ham qiyin ekan. "Odamlar qamoqdan qo'rqishadi, - deb o'yladi Elchin. - Axir shu yorug' jahonning o'zi turma-ku? Yonma-yon yashaysan, lekin bir-biringga ishonmaysan. Bu Yer deganlari gunohkor bandalarning surgun muddatini o'tovchi joyi emasmi? Qamoqxonada har bir barak o'ziga xos bir mamlakat. Har bir barakning o'z qonuni, o'z urfi, o'z podshosi bor. Yer yuzidagi har bir mamlakat qamoqxonalaridagi baraklardan nimasi bilan farq qiladi? Dindorlarning gaplari balki to'g'ridir? Odam bolasi chindan ham sinov uchun bu dunyoda yashar? Sinovdan o'tsa - ozodlikka chiqadi, jannatga tushadi. O'tmasa jahannam azobida qoladi..."

4

Zaynab erini kutib, uxlamay o'tirgan edi. Mashina kelib to'xtaganini bildi. Mashina eshigi tez ochilib, tez yopildi. Mashina shitob bilan qo'zg'oldi. Zaynab otarchilar shilta yo'llardan yuradilar, deb ko'p eshitgan edi. Erining to'yga borajagini bilganidan beri, shu yo'lda yurib keladi, degan fikr unga tinchlik bermayotgan edi. Darvoza eshigi hadeganda ochilmay, eri kiravermagach miyasiga o'rnashgan gumon haqiqatga aylanaverdi. Nazarida eri o'ynashi bilan tushib qolib, darvoza oldida quchoqlashib turganday tuyulaverdi. Yelkasiga qalin ro'molini tashlab, tashqariga chiqdi. Devor oldiga kelib, ko'cha tomonga quloq osdi. U kutgan hansirashlar, pichirlashlar, hirlingashlar eshitilmadi. "Mashina qo'shnilarnikiga kelgandir" - Zaynab shu fikrda iziga qaytmoqchi edi, ko'cha tomonda Elchin yengil yo'taldi. Zaynab sergak tortib, yana qulog'ini ding qildi. "Nimaga kirmayaptilar?" deb ajablandi. Qancha o'ylamasin, savoliga javob topolmadi. Kuta-kuta, oxiri eshikni o'zi ochdi.

Torini quchoqlab g'arib ahvolda turgan erini ko'rib, hayrati yana oshdi. Elchin qo'qqis eshik ochilganida bir cho'chib tushdi.

Ayvonda yonib turgan chiroq nuri bu yerga arang yetib kelardi. Shu sababli Elchin xotini ko'zidagi ajablanishni sezmedi. Zaynab ham erining ko'zidagi hayronlik alomatini ilg'amadi.

- Zaynab? Tinchlikmi? - dedi Elchin. Uning tili gapga kelmay, ovozi soqov odamnikiday g'o'ldirab chiqdi. Zaynab "mast ekan", degan xayolga borib, past ovozda:

- Tinchlik, - dedi, - kiring...

"Kutayotgan ekan!" Shu fikr Elchinning ko'nglini yoritib, yelkasidan bosib turgan dardni quvganday bo'ldi. Ostona hatlab o'tib, eshikni yopgach, bir qo'lini xotining beliga yuborib, uni o'pmoqchi bo'ldi. Zaynab yuzini olib qochdi, o'ptirmadi. Elchin buni nozli araz o'rnida qabul qilib, ko'ngli yanada ravshanlashdi. "Shunchalik kutdimi, shunchalik arazladimi, demak, yaxshi ko'radi" degan qarorga keldi. Ichkari kirib plashchini yechgach, uni yana quchmoqchi bo'ldi. Zaynab bir to'lg'onib uning quchog'idan chiqdi-da:

- Avval yuvining, - dedi.

Bu gapdan so'ng Elchinning ustidan sovuq suv quyilganday bo'ldi.

- Sen hali... meni shunaqa sayoq... shaltoq deb o'ylaysanmi?!

Zaynab erining ko'zlariga qarab bir olam g'am ko'rdi. Yana bir gap aytsa, nazarida eri yig'lab yuboradiganday tuyuldi. Gapi qo'pol chiqqanini anglab, yumshatishga harakat qildi:

- Faqat sayoq odam yuvinadimi? Begona joylarda o'tirdingiz, begona odamlar bilan ko'rishgansiz... Darrov egrilikka olmang-da...

- Shunday deb erining yuzini silab qo'ydi. Elchin bu yumshoq qo'lning taftini sezmedi. "Bugun o'zi tuproqqa qorishtiradigan kun ekan", deb hammomga qarab yurdi.

5

Elchin yuvinayotgan mahalda Anvar shirin uyquda edi. Birdan uyg'ondi. Uyg'onganda ham sergak, tiniqqan holda uyg'ondi. Birpas jim yotdi. Peshonasi qiziy boshlagach, o'rnidan turib mehmonxonaga chiqdi. Derazadan tushib turgan nurni ko'rib, shoshib eshikni yopdi.

- Seni biz uyg'otdik, - degan yoqimli ovoz kelgach, nur ustiga oyoq qo'yimoqchi bo'ldi.

- Seni hozir olib bormaymiz, - dedi yana yoqimli ovoz.

- Men Zunnuniy bilan uchrashmoqchiman, so'raydigan gaplarim bor.
- Yerdagi hayot bilan vidolashganingdan keyin uchrashasan.
- Asqar Qosim bilan-chi?
- U bilan ham... Sen bizning borligimizga ishondingmi?
- Ha.
- Yerdagi hayot bilan xayrlashishga tayyormisan?
- Yo'q.
- Nima uchun?
- Odam o'zini o'zi o'ldirishi oson emas. Men hayotdan to'yganim yo'q.
- Bugun bo'lmasa ertaga to'yasan. Xolidiy endi battar avjiga chiqadi. Atrofdagilar seni talashadi. Ko'z ochirishmaydi. Sen o'zgarishlarga ishonib xato qilyapsan. Odam egnidagi libos o'zgaryapti, yurak emas. Shunga aqling yetmaydimi?
- Bilib turibman... lekin menga ozgina muhlat bering.
- Vaqtini cho'zma. Bilib qo'y: do'stingning do'sti xavf ostida, yo'ldan qaytmasa, halok bo'ladi.
- Kim?
- Do'stingning do'sti...

Shu gapdan keyin nur chekinib, xona qorong'ilashdi. Anvar holsizlanib, ustulga o'tirdi. Nurning jumboqli gapi uni tashvishga soldi. Do'stimning do'sti kim ekan, deb o'ylandi. "Do'stga o'xshab yurganlar ko'p. Hammasini ogohlantirib chiqamanmi? Yo eng yaqin, eng chin do'stlarnimi? Yo'ldan qaytmasa halok bo'ladi... Qanaqa yo'ldan? Birovi amal talashayotgandir, birovi mol-dunyo qayg'usi bilan yashayotgandir, birovi boshqasining chiroyli xotinini yo'ldan urmoqqa kirishgandir... Qaysi biri halok bo'ladi? Nur nima uchun meni ogohlantirdi? Do'stimning do'sti halok bo'lishini istamadi. Ammo meni shoshiryapti. Men unga "hayotdan to'ymadim", dedim. Shu gapdan achchiqlanib, darrov g'oyib bo'ldimi? Men... hayotdan to'ymadimmi?.."

"Hayotdan to'yish" degan gap tildan osongina uchadi. Shu ikkitagina so'zdan iborat tushunchaning o'q ildizini topish esa juda mushkul. Har kim hayotdan har xil lazzat oladi. Kimdir maishatdan, fohishalar davrasida yayrab tun o'tkazishdan, boshqa birov esa ana shu harom yo'lga yurmaganidan lazzatlanadi. Kimdir to'plagan mol-dunyosiga qaragan sayin ko'zi quvnaydi, boshqasi teshik tog'oraga qarab, qorin va nafs bandasi bo'lmagani uchun Yaratganga shukr qiladi.

Xuddi shunga o'xshash, hayotdan to'yish ham turlicha. Birov mol-dunyosidan ayrilsa, hayotdan to'yadi. Birov haqsiz dunyodagi nayranglardan to'yadi... Anvar nimadan to'ysin? Xolidiyning hiylalariga chiday olmaganini oshkor etib, bu dunyodan ketvorsinmi? Dunyoni Xolidiy'larga tashlab qochsinmi? Asqar Qosim ketdi. Nima o'zgardi? Kim insofga kirdi? Kimning ko'zi ochildi? Uning isyonini kim anglab yetdi?

Anvarning xayoliga shu gaplar kelib, beixtiyor o'rnidan turdi. Deraza oldiga borib, osmonga qaradi. Osmon tund. Yulduzlar ko'rinmaydi. Bulut ortiga yashiringan yulduzni xayolan ko'z oldiga keltirib, unga murojaat etdi:

- Meni olib ketsalaring yaxshi bo'lardi. Zunnuniy bilan gaplashardim. Asqar Qosimdan so'raydigan gaplarim bor edi. O'zimni o'ldirishim qochmaydi. Orqamdan chirqirab qoladigan bir etak bolalarim yo'q. Hayotdan umidim ham yo'q. Ammo hozir bir adolatni tiklash imkoni tug'ilganida, qochib qolish nomardlikda. O'limdan qo'rqayotganim yo'q. O'lganimdan so'ng Xolidiy'larning xursand bo'lishlarini istamayapman. Menga fursat bering. Ozgina fursat...

XXI bob

1

Yonib ketgan mashinadan topilgan tunukacha temir yo'l bekati yukxonasining belgisi ekan. Tunukachaga zarb etilgan raqam bo'yicha ikkita katta jomadon saqlanardi. Jomadonlar xaridorgir kiyim-kechaklar bilan to'la edi. Tramvay pattasidagi raqamlarga qarab ish yuritish qiyin bo'ldi. Nihoyat, avtomat yukxonalardan ikkitasining tilsimi yechildi. Ikkovida bir xil qora sumka turar, ikkovi ham qumli xaltachalar bilan to'la edi. Tarkibida oltin bo'lgan qum qaerdan olinganu kimga sotilishi kerak? Mayor Solievni ham, Zohidni ham shu jumboq garang qildi.

- Boyligi million so'mdan kam emas, - dedi Soliev o'zicha chamalab. - Bular sotganlaridan qolganlari. Shuncha puli bor odam taksini o'g'irlab yurarkanmi?

- Taksoparkdagilarni qo'rqitib olgan bo'lsa-chi?

- Unda nima uchun aytishmayapti? Komilovning harakatiga ham tushunib bo'lmayapti.

- Boylik balki uniki emasdir? U biror kishining yoki guruhning dastyori bo'lsa-chi?

- Dastyor bo'lganida boylikning iziga tushishardi. Uy bekasi keldimi, gaplashdingmi?

- Yo'q. Ikki marta chaqirtirdim. Bugun Tolipovni yubordim, olib keladi.

Zohid ham, mayor ham kalavaning uchini topmoq uchun turli taxminlarni o'rta tashlashar edi. Hozir, boshlari qotib turganida siz borib: "Qotil san'atkor, u o'chini oldi", desangiz, sira ishonmaydi. Chunki million so'mlik boylikka ega odam oddiy qasos qurboni bo'lishi mumkinligi kam uchraydigan hodisa.

Soliev Zohid bilan xayrlashib, o'rnidan turgan choqda telefon jiringladi. Hamdam Tolipov Shilimshiq yashagan uyning bekasi uch kun burun, ya'ni tintuvning ertasiga jomadonlarini ko'tarib ketganini, yo'lda uchragan qo'shnisiga "Chet elga ketyapman", deganini ma'lum qildi. Bu xabarni eshitgan mayor Soliev joyiga qaytib o'tirdi-da, "nima qilamiz?" degan savol nazari bilan Zohidga tikildi. Zohid bunday bo'lishini kutmagan, chunki Sanginaning xatti-harakati unda shubha uyg'otmagan edi.

- Bizdan qochadigan darajada ko'p narsa bilarkanmi? - dedi Zohid past ovozda, xuddi o'ziga-o'zi gapirganday.

- U qotillikdan balki bexabardir. Lekin beixtiyor holda qotillar yo'lini ko'rsatib qo'yishi ham mumkin bo'lgan. Komilovni bu uyga kim joylashtirgan? Shu odamni topish kerak.

- O'rinbosar-chi? - Zohid shunday deb telefon go'shagini ko'tarib, raqam terdi. - Balki uni ham...

Boshliq Zohidning ovozini tanib, quyuq hol-ahvol so'radi. Keyin xuddi Zohidning maqsadini bilganday, qo'shib qo'ydi:

- Tojimmullaevning sal toblari yo'q shekilli. Kecha telefon qilib, uzrlarini aytuvdilar. Bugun ham ko'rinmadilar. Uylaridan so'rab ko'raymi?

- Ha. Iloji bo'lsa, bir kelib ketsinlar, - Zohid shunday deb go'shakni joyiga qo'ydi.

- Uyiga borish kerak, - dedi Soliev.

- Hozir, bilaylik-chi? Rostdan tobi qochganmi yo ayyor kasalmikin?

- Kasal bo'lsa mayli-ya, u ham "chet elga" jo'nab qolmaganmikin?

Shu payt telefon jiringlab, ularning tasmolli suhbatlarini uzdi. Telefon go'shagidan Boshliqning xavotirli ovozi eshitildi:

- Uyda yo'q, kecha "safarga ketdim", deb chiqqan ekan.

- Hozir yetib boramiz. - Zohid go'shakni joyiga qo'ydiyu Solievga savol nazari bilan qaradi.

Sarosimaga tushgan Boshliq xonasiga sig'may, ularni ko'chada betoqat bo'lib kutardi. U salom-alikni ham unutib, yangi xabar bilan qarshiladi:

- Kecha ertalab ishga kelganini farrosh ko'rgan ekan. Unga ham safarga ketyapman, debdi.

O'rinbosarning qabulxonasida yoshi yetmishlarga borib qolgan ozg'in kampir o'tirgan edi. Soliev uning yonidagi bo'sh stulga o'tirdi. Zohid deraza tomonga o'tdi.

- Tojimullaevni soat nechalarda ko'rdingiz?

- Sekkiz bulmag'on edi. Min ubirat etib yurg'on edim. Kelib, Ani, chiqib turing'iz, dedilar. Chiqib turdim.

- Menga soat yetti yarimda qo'ng'iroq qilib, tobim yo'q, devdi...

Soliev Boshliqning luqmasiga e'tibor bermay farrosh bilan suhbatini davom ettirdi:

- Ko'rinishi qanday edi?

- Normalniy edi.

- Bir narsadan jahli chiqqani sezilmadimi yo shoshib turganmidi?

Kampir biroz o'ylandi.

- Nemnojko nervnichat etti. Minga "Salom, Ani", dedi, i vsyo. A to, yaxshi surashar edi. Zdrovyamni, semyamni surar edi.

- Ichkarida nima qildi? Masalan, temir javonni ochib-yopgani sizga eshiltmadimi?

- Yo'q, hich narsa ishitmadim. No', chig'ib ketg'onlaridan sungra qaragam, seyfda kluchlari turibdi. Min udivlyatsya ettim. Kluchni olib, ustollariga spryatat ettim.

- Qaerga, ko'rsating.

Kampir turib, yozuv ustoliga aylanib o'tib, pastdagi tortmaga qo'l yubormoqchi bo'lganida, mayor uni to'xtatdi:

- Ani, bo'ldi, qo'l urmang. Tojimullaev qaysi shaharga ketayotganini aytmadimi?

- Vrode Buxara dedi.

Mayor Soliev Zohidga savol nazari bilan qaradi. Zohid uning nima demoqchi bo'lganini anglab, Boshliqqa imlab qo'yib, qabulxonaga chiqdi-da:

- Telefonigizdan foydalansam maylimi? - deb so'radi.

Sarosimasi bosilmagan Boshliqqa bu iltimos ulug' bir lutf bo'lib tuyulib, xona eshigini ochib, biroz ta'zim qilgan holda "marhamat", dedi. Zohid, eshik ohistagina yopilgach, telefon go'shagini ko'tardi. Avval ekspertiza xizmatini chaqirdi. Keyin Hamdam Tolipovni topdi-da, aeroportga borib, Tojimullaevning qay tomonga uchganini aniqlashni topshirdi. O'rinbosarning xonasiga qaytganida Soliev farroshni hamon savolga tutardi:

- Tojimullaev qanaqa mashinada keldi, ko'rmadingizmi?

- Vrode taksida keldi, - farrosh shunday deb, "adashmadimmi?" deganday boshlig'iga qarab qo'ydi.

- Xizmat mashinasini qisqartirganmiz. Taksida kelgan bo'lishi mumkin, - dedi boshliq, aniqlik kiritib.

Soliev kampirni boshqa savolga tutmadi. Unga ijozat ham bermadi. Ekspertlar yetib kelishgach, kampir bilan boshliqning guvohligida temir javon ochildi. Ustolning tortmalari tintib ko'rildi. Biron-bir ashyoviy dalil topilmagach, Tojimullaevning uyiga yo'l olishdi. Dang'illama qilib solingan imorat ichi qashshoq ko'rinishda edi. Parket pollardagi, devorlardagi izlarga qarab, uzoq vaqt gilam to'shalgan, osilgan ekanini payqash qiyin emasdi. Devorni enlab turgan xorij javonining tokchalari ham g'aribgina ko'rinishda. Garchi chang-chung artilgan bo'lsa-da, bu tokchalarda nimalar turganini aniqlash ekspert uchun cho't emasdi. Solievni hozir bu narsalar qiziqtirmas edi. Shu sababli ularni ishga solmadi. Tojimullaevning xotini avvaliga o'zini go'llikka soldi.

"Qaydam, bilmayman, qayoqqa ketayotganlarini menga aytmadilar", dedi. Zohid Tojimullaev xavfli o'yinga aralashib qolganini, hayoti xavf ostida ekanini aytgach, yig'lamsirab turib:

- Buxorodalar, - dedi. - Bugun telefon qildilar. Xavotir olma, dedilar.

- Qaerda turishlari ma'lummi?

- Ha, xolavachchalarinikida.

- Manzilini ayting.

Zohid ayol aytgan manzilni tez-tez yozib oldi-da, telefon turgan xonaga o'tdi. Yarim soat o'tmay, telefon jiringlab, Tojimullaev topilgani ma'lum qilingach, ular idoraga qaytishdi.

- Tez topilganiga hayron bo'lyapman, - dedi Zohid, yo'lda bora turib.

- Tojimullaev soddamug'ambirga o'xshaydi. U ishdan ishkal chiqishidan qo'rqmagan. Uni cho'chitishgan bo'lishlari mumkin.

- Kim, Komilovni o'ldirganlarmi?

- Balki.

- Uning qotillikka aralashganiga ishongim kelmaydi.

- Bevosita aralashmagandir. Lekin u bizga Komilov yashagan uyni ko'rsatib berib nodonlik qildi. Har holda u bizdan qochmagan.

Qidirib, topib, qo'lga olishimizni o'zi istagan. Bizdan qochganda farroshga "Buxoroga ketyapman", demas edi.

- O'zining soyasidan ham cho'chidyigan odamga o'xshaydi. Birinchi kelishidayoq to'rvaxaltasini shaylab olgan ekan.

- Shunaqa odamlarni jinim suymaydi. Sichqonga o'xshab yashashning nima qizig'i bor. Sichqonni hech kuzatganmisan? Nonni bir cho'qilaydi, o'n marta atrofiga qarab oladi. Bir qop bug'doyni tashib ketadi indamasang. Holbuki unga bir chelagi ham yetib ortadi. Lekin u tashiyveradi, tashiyveradi. Oxiri qopda bir dona bug'doy qolganida qopqonga tushadi. Endi tasavvur qilib ko'r: bir qopda million don bormi? Demak, million marta qopqonga tushishdan qo'rqib yashagan. Tojimullaevning ham shunaqa. O'g'ri bo'l, mard bo'l-da! Xudo yurakdan bermagan ekan, tinchgina, oziga shukr qilib, maoshingga yashayvermaysanmi?

- Yurak-ku, yo'q, ammo ko'z och-da.

- Odamning ko'zi tuproq bilan to'yadi. Ungacha "ber, ber", deyaveradi. Mahmadona faylasuflarning jinoyat haqida gapirsa, "siyosiy-ijtimoiy ildizlar" deb miyani achitadi. Hech qanaqa ildiz yo'q. Hamma balo ko'zda. Nazar to'q bo'lsa, hasad ham, ig'vo ham, ta'qib ham bo'lmaydi. Kecha mahallamizda bir chol gapirib qoldi: ko'z zinosi ham bo'larkan.

- Bu nima degani ekan?

Soliev "rostdan bilmaysanmi?" degan ma'noda ajablanib qarab qo'ydi.

- Zino - buzuqlikmi, harom yo'l bilan to'shakka yotishmi? Agar bir pokiza ayolga shunday yomon fikr bilan qarab qo'ysang, ko'z

zinosi bo'larkan. Buning gunohi harom to'shakda yotganning gunohidan kam bo'lmas ekan.

Zohid bu gapni eshitib, kulimsirab qo'ydi:

- Ko'chada ko'zimizni yumib yurarkanmiz-da endi?

- Tojimullaev bilan taksoparkdagilarning xizmati bir, - dedi Soliev, uning haziliga e'tibor bermay. - Ular kimgadir xolis xizmat qilishgan. Taksoparkdan mashina so'rashgan, ular yo'q, deya olishmagan. Tojimullaev esa "ishlayapti", deb rasmiylashtirib qo'ygan. Hozir biron bironning ishi yo'q. Komilov qamoqdan chiqqan mahallarda bu masalaga qattiq turilardi. O'g'rimi, chayqovchimi, bir idoraga ilinib olardi. Endi Tojimullaevning ikki tig' orasida tipirchilab qoldi. Bir biqiniga biz tirab turibmiz, ikkinchisiga ular. Komilov yashagan uyni ko'rsatgani uchun ular Tojimullaevni siquvga olishgan bo'lsa, u bechoraning yuragi chiqib ketgan.

- Ularning o'rnida men bo'lganimda Tojimullaevga tuhmat qilardim. Komilovning qon tekkan kiyimini uyiga tashlab qo'yardim.

- Bunaqa ashulalar eskirib qolgan. O'qib yurganingda bir gap aytganman, esingdami? - Soliev eslab ko'rsin, degan maqsadda sukut saqladi.

- Siz menga ko'p gaplarni aytgansiz.

Soliev miyig'ida kuldi:

- Qaysi biri esingda?

- Daraxt ko'chada o'sgani bilan ildizi ko'rkam imoratlarning tagiga qarab ketgan bo'ladi, devdingiz. O'zingizning esingizdami bu gap?

Soliev picha o'ylanib, bu savol qopqonidan hazil bilan qutulmoqchi bo'ldi:

- Bunaqa aqlli gaplarni ko'p aytganman. Men hozir sendan boshqa narsani so'ramoqchi edim: senlar oliy ma'lumot olaman, deb besh yil kitob titasanlar. Kitoblarda o'tgan gaplar yoziladi. Jinoyatchi kitobga tushgan yo'ldan yurmaydi sira. Bu yo'lda tez fosh bo'lishini biladi. U bizdan oldinroqda yuradi. Bizning aqlimiz ham, texnikamiz ham ularning izidan boradi. Usta shaxmatchi raqibining hech bo'lmasa uch-to'rt yurishini oldindan bilib turadi. Senga o'xshaganlar tamom bo'lgan o'yinni o'rganib yuraverasanlar.

- Usta shaxmatchilar ilgarigi o'yinlarning yurishlaridan ham foydalanishadi. Odam eski ashulani ham ba'zan sog'inib qoladi.

- Harholda bizning sohada eski ashuladan qo'rqish kerak. O'tgan o'yindagi yurishdan foydalanib, sira kutilmagan, motga olib boradigan zarbaga uchrayasan. Chunki sen raqibingning usulini yod olgansan. U buni biladi. Sen "ha, o'zimiz bilgan yurishda", deb xotirjam bo'lasan. Shunda u bir zarb beradiki, o'nglanib ololmaysan.

Ular yo'l-yo'lakay o'zlaricha falsafa so'qib borishardi. Soliev bir jihatdan haq edi. G'anim tomon besh-olti yil kitob titmagan.

Shuning uchun bo'lsa kerak, erkin fikrlaydi, erkin yurish qiladi, kutilmagan zarba beradi. Solievlarni qiyaydigan yana bir tomoni bor: har qanday polvon kurashga tushganda avvalo o'z kuchiga ishonadi. Ammo uni "ha barakalla", deguvchi rag'batchisi, homiysi ham bo'ladi. Solievlarning homiylari, shubhasiz, shinam xonalarda o'tirishadi, ularni alqashadi, nishonlar, mukofotlar berishadi, biroq, zimdan raqib tomonga ham xizmat qilishadi. Ulardan qo'rqishadimi yo ulushlarini olib turishadimi, harholda Solievlarning nozik tomonlarini ularga bildirib qo'yishadi. Solievga bu yaxshi ma'lum. Shu bois biron jinoyat iziga tushganida daraxtning ildizi qaysi imorat ostida ekan, deb o'ylaydi. Necha marta ildizni topdi, ammo qirqa olmadi - yo'l qo'yishmadi. "Sen daraxt kesuvchisan, ildiz kemiruvchi emassan", deyishadi. Zohid bu o'yinlarni zohiran biladi. Eshitgan, lekin bu savdolar hali boshiga tushmagan. U ildizga yetib borishiga, bolta urishiga ishonadi. Noumid - shayton, yosh ko'ngil shu umid bilan yashayversin. Yoshlik - asli umid deb atalgan, afsuski, qumdan yasalgan bir imorat. Uni shamol osongina to'zitadi, yomg'ir yuvib ketadi...

2

Buxorodagi qarindoshlarinikida konyak ichib o'tirgan Tojimullaev uch soat deganda o'zini katta shaharning jinoyat qidiruv bo'limida ko'rdi. Qarindoshlarinikiga milisalar kirib kelishganida "xayriyat" deb qo'ydi. Ayni choqda, yuragiga g'ulg'ula tushib, g'oyibdan "endi tamom bo'lding", degan ovoz eshitganday bo'ldi. Tug'ilgan odam qachondir o'lishini bilgandek, u bir kunmas-bir kun qamalishi aniqligini bilardi. U faqat bir narsadan - ne azoblar bilan, misqollab to'plagan boyligining bir kechada uchib ketishidagina cho'chirdi. Boyligini balki boshqalar harom der. Ammo u uchun har bir tiyin halol, mehnati bilan topgan. Axir shu yillar ichi u nechta boshliq ko'rdi? Hammasining tomog'i teshik edi. Yeb to'ymasdi. Cho'ntagini qappaytirib, yana yuqori amallarga ko'tarilib ketaverardi. U esa mehribon enagaday tirjayib, joyida qolaverardi. Boshliq izidan kelganiga "bu zo'r odam, ehtiyot qiling", deb ketardi. Lekin biron odam "mening o'rnimga boshliq bo'lib qolsin", demasdi. Nomi "o'rinbosar", biroq, o'rnini bosa olmadi, ega bo'la olmadi.

Kurortdagi ayshini uzib, uyiga qaytishi bilan boylıklarini yashirishga kirishdi. U hali nima gap bo'lganini bilmas edi. Boshlig'i bilan gaplashishga ham ulgurmasdi. Ammo ko'ngli sezdi. Bir balo bo'lmasa uni chaqirtirishmas edi. Uyni-ku, amalladi. Nazarida, orqasidan kimdir kuzatib turganday bo'laverdi. Oxiri jur'at etdi. O'z ko'nglida tulkilik qildi. "Ozgina aqcha"ni shu shaharning o'ziga, ishonchli yerga qo'ydi-yu, Buxoroga uchdi. Agar gumon qilishsa boyligni Buxorodan qidiraverishadi. Uyida biron daxl qiladigan narsa yo'q hisob. Uy xotining nomida, mashina qaynonasining... hammasiga ishonch qog'ozi bor. Ba'zan kal peshonasini silab o'ylab qoladi, o'ylay-o'ylay, dunyoning o'zi omonat bo'lganidan keyin topgan mol-mulk boqiy qolarmidi, degan qarorga kelib, o'ziga taskin beradi. Misqollab yig'ib-terganlarining bironlar nomiga zikr etilishi unga ham alam qiladi, ham qo'rqadi. Ayniqsa mashinadan. Qaynonasi anchadan beri ana ketdi, mana ketdi, bo'lib yotibdi. Kampirning peshonasida birgina o'g'il. Agar kampir omonatini topshirsa, o'g'il, ya'ni uning qayin inisi merosxo'r sifatida mashinaga ega chiqishi hech gapmas. Tojimullaev uning sulloh ko'zlarini yoqtirmaydi. Yoqtirmasligini xotinidan yashirmaydi. Shu tufayli er-xotin ko'p san-manga borishgan. Tojimullaev hammasidan ham qaynisining ovqat yeyishiga toqat qilolmaydi. "Ukang buldozerga o'xshab birpasda laganni tekislab tashlaydi", deb ming'illaydi. O'zi buvisining "ko'p ovqat yesang, ichaging yorilib ketadi", degan gapiga ishonib, kamovqat bo'lgan. Buvisi qizg'anganidan emas, yo'qchilikdan shu gapni to'qib chiqargan edi. Mo'l-ko'lchilik damlariga yetib kelganida, shubhasiz, "men hazillashgan edim", deb gapini qaytarib olarmidi... Nachora, buvisi ko'p ovqat ichakni yorib yuborajagiga ishontirib ketdi. Tojimullaev esa beqiyos baxil bo'lib qoldi. O'g'lini uylantirgach, kelinning ovqat yeyishini ko'rib, yuragi zil ketdi. "O'zi chigirtkadek bo'lsa ham balo ekan", deb qo'ydi. Aksiga olib, kelin tansiq mevalarga boshi qorong'i bo'lsami? ! Tojimullaevning nazarida butun dunyo qorong'u bo'lib ketdi. Nazarida kelini ko'zi yorigunga qadar bor mol-mulkini yeb bitiradiganday edi.

Buvisi "ko'p ovqat ichakni yoradi", deganida balki haromdan topilgan ovqatni nazarda tutgandir? Tojimullaev ikki yigit o'rtasida samolyotga chiqib o'tirgach, birdan shuni o'yladi. Samolyotning dumaloq derazasi yonidan joy olgach, yigitlardan biri uning o'ng

qo'lini o'rindiq suyanchig'iga kishanlab qo'ydi. Kishan zulfining "shirq" etishi jonini olganday bo'ldi. Xayoli to'zib ketdi. Hozirgina bayon etilgan gaplar ana shundan keyin xotirasidan o'tdi.

Mayor Soliev uni sichqonga o'xshatdi. Bu ham to'g'ri. Ammo keyingi kunlardagi ishi tulkining qilig'ini eslatardi. Tulki o'ljasini yashirib, ustiga qumalog'ini tashlab qo'yarkan. Boshqa hayvonlar hid olib kelib, qumaloqni ko'rib qaytib ketaverarkan.

Tojimullaev-ku, tulkidir, ammo boylik qidirilguday bo'lsa, izlaydiganlar nodon hayvonday izlariga qaytishmas? Tojimullaev bu izlovchilarni chalg'itish uchun xayolidagi gapini puxta qilib olgan edi. U Zohid bilan suhbat qurishni mo'ljallagan edi. "Yosh yigitni ko'ndirish osonroq", deb o'ylovdi. Solievga duch keldiyu ish pachavaligini angladi.

"B B" Nimaga qochdingiz?

- Meni o'g'irlamoqchi bo'lishdi.

- Kim?

- Mafiya bo'lsa kerak.

- Qanaqa mafiya?

- Buni sizlar bilsangiz kerak?"

Nazarida suhbat shu tarzda boshlanishi lozim edi. Biroq o'zini mayor Soliev deb tanishtirgan odam, indamay, unga qattiq tikilib o'tiraverdi. "Gipnozchimi, nima balo?" deb o'yladi Tojimullaev. So'ng avrab tashlamasin, degan tashvishda o'ylab qo'ygan gaplarini ayta boshladi:

- Bu ukamiz hech qayoqqa ketmang, devdilar. Lekin men qo'rqdim. Qo'rqitishdi. O'ldirib ketamiz, deyishdi.

Buvisi "ko'p ovqat ichakni yoradi", deganida balki haromdan topilgan ovqatni nazarda tutgandir? Tojimullaev ikki yigit o'rtasida samolyotga chiqib o'tirgach, birdan shuni o'yladi. Samolyotning dumaloq derazasi yonidan joy olgach, yigitlardan biri uning o'ng qo'lini o'rindiq suyanchig'iga kishanlab qo'ydi. Kishan zulfining "shirq" etishi jonini olganday bo'ldi. Xayoli to'zib ketdi. Hozirgina bayon etilgan gaplar ana shundan keyin xotirasidan o'tdi.

Mayor Soliev uni sichqonga o'xshatdi. Bu ham to'g'ri. Ammo keyingi kunlardagi ishi tulkining qilig'ini eslatardi. Tulki o'ljasini yashirib, ustiga qumalog'ini tashlab qo'yarkan. Boshqa hayvonlar hid olib kelib, qumaloqni ko'rib qaytib ketaverarkan.

Tojimullaev-ku, tulkidir, ammo boylik qidirilguday bo'lsa, izlaydiganlar nodon hayvonday izlariga qaytishmas? Tojimullaev bu izlovchilarni chalg'itish uchun xayolidagi gapini puxta qilib olgan edi. U Zohid bilan suhbat qurishni mo'ljallagan edi. "Yosh yigitni ko'ndirish osonroq", deb o'ylovdi. Solievga duch keldiyu ish pachavaligini angladi.

"B B" Nimaga qochdingiz?

- Meni o'g'irlamoqchi bo'lishdi.

- Kim?

- Mafiya bo'lsa kerak.

- Qanaqa mafiya?

- Buni sizlar bilsangiz kerak?"

Nazarida suhbat shu tarzda boshlanishi lozim edi. Biroq o'zini mayor Soliev deb tanishtirgan odam, indamay, unga qattiq tikilib o'tiraverdi. "Gipnozchimi, nima balo?" deb o'yladi Tojimullaev. So'ng avrab tashlamasin, degan tashvishda o'ylab qo'ygan gaplarini ayta boshladi:

- Bu ukamiz hech qayoqqa ketmang, devdilar. Lekin men qo'rqdim. Qo'rqitishdi. O'ldirib ketamiz, deyishdi.

Soliev indamadi. "Kim, deb so'rasa o'ladimi", deb o'yladi Tojimullaev.

- Telefon qilishdi. Uyimga xat tashlab ketishdi.

U shunday deb yon cho'ntagidan to'rt buklangan qog'oz chiqardi. Katak daftarning bir varag'iga kalla suyagining surati chizilgan edi.

Soliev qog'ozni olib bir nazar tashladi-da, Zohidga uzatdi:

- Ekspertizaga, - dedi buyruq ohangida.

- Qo'lqopda chizgan bo'lishi mumkin, - dedi Tojimullaev.

U prokuratura tergovchisi bilan jinoyat qidiruv bo'limining inspektori orasidagi farqni bilmas edi. Shu sababli mayorni shu idoraning ulug'laridan deb bilib, unga umid ko'zi bilan qaradi. Uning bu ko'z qarashi shu tobda pichoq qayrayotgan qassobga qarab turgan qo'zichoqni eslatardi. Qo'zichoqning bunday qarashi, mungli ma'rashi qassobni yo'ldan qaytarolmagani kabi, jinoyatchining bunday mo'ltirashi Solievni chalg'ita olmas edi. U Tojimullaevdan qahrli nigohini uzmagan holda yana bir oz jim o'tirdi. So'ng, Tojimullaev o'zi kutmagan savolni eshitdi:

- Komilovni ishga kim joylashtirgan?

Tojimullaev gangib qoldi. Chunki u "Sizni kim qo'rqitgan bo'lishi mumkin" degan savolga javob tayyorlab o'tirgan edi.

- Bilmadim... aniqrog'i... bu ukamizga aytganman. Oldingi boshliq... arizaga sarxat yozib berganlar...

- Qamalib chiqqan bolani kim ishga kirityapti, deb qiziqmaganmisiz?

- Endi... biz kichkina odammiz.

- Siz aybingizni bilasizmi?

- Aybimmi? Ishga rasmiylashtirib qo'yganimmi?.. Vaqtida bo'shatmadim...

- Yo'q, siz Komilovni oxirgi marta ko'rgan odamsiz. Uning o'limida sizni ham ayblashimiz mumkin.

Qo'zichoq yerga yiqilib, oyoqlari bog'landi. Bo'g'ziga pichoq tortilishi aniq bo'lib qoldi. Ma'sum qarash foyda bermadi. U endi tipirchilab, arqonga chap bermay, qutulib, qochish payiga tushdi.

- Men... Men... nima deyapsiz? Men... yo'q edim-ku?..

- Samolyotda to'rt soatli yo'l, - dedi Soliev sovuq ohangda.

- Kelib-ketish ham shart emas. Bu yoqda sheriklar bor-ku? - dedi Zohid, go'yo unga e'tiroz bildirganday.

- Xudo... Xudo xayringlarni bersin. O'g'ri deng, poraxo'r deng, lekin bunaqa demang. Xudodan qo'rqaman.

- Xudodan qo'rqan odam birovning haqini yeydimi?

- Gunohkor bandamiz... adashamiz... tirikchilik...

- Sheriklaringiz?

- Jon aka, meni qiynamang, - Tojimullaev shunday deb yig'lamsiradi. - Otsangiz oting, lekin menga bunaqa ayb qo'ymang.

- Komilovni kim ishga joylagan?

- Bilmayman.

- U tez-tez kelib turarmidi?
- Yo'q. O'n yilcha ko'rinmadi.
- Qaerda ekan?
- So'raganimda, Sibirda edim, devdi.
- U yerdan nima olib keldi?
- Men bitta telpak bilan...
- Qum-chi?
- Qanaqa qum?
- Tilla qum.
- Sibirda qum nima qiladi?
- To'g'risini aytasizmi?
- Yolg'on gapirsam, til tortmay o'lay.
- Sizga qasam ta'sir qilmaydi. Tilla qumni nima qildingiz, to'g'risini ayting. Seyfingizning kaliti faqat o'zingizda turadimi?
- Ha.
- Qani? - Soliev shunday deb qo'l uzatdi.
- Yo'qotib qo'yibman.

Soliev ustol tortmasidan kalit olib ko'rsatdi:

- Shumi?
- Ha.
- Seyfni ochib tekshirdik. Ekspertiza tilla qum donalarini topdi. Bunga nima deysiz?
- Yo'q... bilmayman... men undan bitta telpak...
- O'rningizdan turing. Sizga ruxsat. Uyingizga boravering. Kerak bo'lsangiz chaqiramiz.

Jon talvasasidagi qo'zichoq bo'g'ziga pichoq tortilmay, oyoqlari arqon hukmidan ozod etilgach, ajablangan holda, bir necha nafas qimir etmay yotadi. So'ng irg'ib turib, nari qochadi. Tojimullaev qo'zichoq emas, darrov turmaydi, qochmaydi. O'sha qo'zichoq nigohi bilan qarab o'tiraveradi.

- Sizga ruxsat deyapman, ketavering.
- Uygami?
- Xohlasangiz, uyingizga boring, xohlasangiz, ishingizga.

Tojimullaev bu gapga ishonqiramay o'rnidan turdi. Ostonaga yetganida "to'xtang, qayting", degan zardali buyruq kutdi. Dahlizda yurib borayotganida ham, zinalarni bir-bir bosib uchinchi qavatdan tushayotganida ham, hatto ko'chaga chiqqanida ham orqadan birov kelib yelkasini ushlayini, "qayting", deyishini kutdi. U o'zicha rejalar tuzganida bunaqa savol-javobni, muomalani, xotimani kutmagan edi. Milisalar haqidagi kinolarda bunga o'xshash voqeani sira ko'rmagan edi. Qamab qo'yishlariga, so'roq paytida hatto urib-tepishlariga ishonchi komil edi, ammo bunday oson qutulaman, deb o'ylamovdi. Ishqilib oxiri baxayr bo'lsin...

Tojimullaev chiqib ketishi bilan Zohid mayorga ajablanib qaradi. Boyatdan beri qahr niqobida o'tirgan Soliev kulimsiradi.

- Orqasidan odam qo'yamiz. Agar chindan ham qo'rqitishgan bo'lsa, bugun-erta uni yo'qotishadi. Nazarimda, o'zining bahosini sal oshirvorgan. Anavi rasm ham o'zining ijodi bo'lishi kerak. Sezdingmi, u kirib kelganida xotirjam edi. Chunki biz u chizgan chiziqdan borayotuvdik. Men chiziqlarini chalkashtirib yubordim. Buni bir-ikki kun kuzatib o'z holiga qo'y. shug'ullanaversin.

Bizga Sangina kerak.

- Izini quritishgan bo'lsa-chi?

Soliev barmoqlari bilan stolni chertib qo'ydi.

- Bo'lishi mumkin. Ertaga Sanginaning, indinga ikkita noma'lum kavkazlikning o'ligini topishimiz ham mumkin.

- U holda bu aniq bir to'daning ishi bo'lib chiqadi.

- Mening boshimni shu narsa qotiryapti. Bu bitta to'da ichidagi gapmi yo to'dalar orasidagi fitnaning boshlanishimi? Bitta to'da ichida bo'lsa boylikni topmay qo'yishmasdi.

- Boshqa gunohi uchun jazolashgan bo'lishsa-chi?
- Bunaqa namoyishkorona osib qo'yishlariga hayronman.
- Unda to'dalar orasidagi fitnami?

- Fitnaning boshlanishiga picha fursat bor, nazarimda. To'dalar hozir bizdan oz bo'lsa-da, cho'chishadi. Hali hamma kavaklarga kirib ulgurishgani yo'q. Bizdan qo'rqmay qo'yishgach, bir-birlari bilan olishishni boshlashadi. Hozircha, oralarida pinhona adovat bor. Oshkora urush yaqin orada boshlanmasa kerak. Hozir boshlansa, bizga osonroq bo'lardi, payini qirqardik. Erta-indin qo'limiz kaltalik qiladi. Kissavurlarni eplasak ham katta gap bo'lib qoladi.

- Vahimachi bo'lib boryapsiz, aka, - dedi Zohid kulimsirab.

Mayor bosh chayqab, bir oz sukut qildi.

- O'lmasak ko'rmiz. Katta-kichik idora rahbarlarining jilovi shularning qo'liga o'tadi. Ana o'shanda tomoshalarini ko'raverasan.

3

Zohid Sharipov shom qorong'isida uyiga qaytdi. To'qqiz qavatli beton uyning ikkinchi yo'lagi og'zida xotinini ko'rib, ajablendi.

- Fotima? Nima qilib turibsan?

- Voy, qayoqlarda yurasiz-a, - Fotima shunday deb erini quchoqladi-da, yig'lab yubordi. U qalt-qalt titrardi. Zohidning yuragi g'ashlanib, uning yelkasidan mahkam ushladi:

- Nima bo'ldi? Abduvohid qani?
- Vohidjon qo'shnilarinikida, sizni kutaverib sovqotib ketdik.
- Nima bo'ldi?

- Uyga kelsak... dahlizda ikkita kishi yotibdi. Yuragim chiqib ketdi.

Xotining "ikkita kishi yotibdi", deyishi Zohidga daf'atan mayorning "indinga ikkita kavkazlikning o'ligini topishimiz mumkin" degan gapini yodiga soldi.

- Qanaqa kishi? - dedi u shoshilib, - kavkazliklarmi?

- Qayoqdan bilay, qo'l-oyoqlari bog'lab tashlangan, basharasiga qarabmanmi, yuragim yorilib, qochib chiqqanimni bilaman.

Zohid xotinini chetga surib yubormoqchi edi, Fotima uni mahkam ushladi:

- Yo'q, kirmaysiz, qo'rqaman, - dedi yig'idan to'xtamay.

Zohid unga "ko'chada diydirab turaveramizmi?" deganday qaradi-da, yo'lka sari qadam qo'ydi. Xotini uni orqaga tortdi.

- Sen Abduvohidning oldiga kir. Men telefon qilaman. - Zohid shunday deb birinchi qavatdagi qo'shnisidikiga kirdi. Mayor Soliev hali uyiga ketmagan ekan. Zohidning gapini eshitib, qisqagina buyruq berdi:

- Ichkari kirma. Ikkita odam - o'sha kavkazliklar bo'lishi mumkin.

Soliev it yetaklagan milisa yigit, suratchi, ekspertlarni boshlab kelgunicha oradan yarim soat vaqt o'tdi. Bu vaqt ichida Zohid xayolan turli-tuman boshi berk ko'chalarga kirib chiqdi. "Agar ular Komilovni o'ldirgan kavkazliklar bo'lsa, menikiga nima uchun tashlashadi. Ularni o'ldirib tashlashganmi yo tirikmi?"

Mayor Soliev Zohiddan uying kalitini oldi-yu, to'qqizinchi qavatga chiqqach, yon qo'shnilarni chaqirib, eshikni ochdi. Dahlizda qo'l-oyoqlari chandib bog'langan, og'ziga yelimli tasma yopishtirilgan, yoshi o'ttizlardan oshgan ikki odam yotardi. Ostonada turgan Zohid ularni bir qarashda tanidi: hamqishloqlari. Yanada aniq aytilsa, o'sha mash'um kechada mushtlashib, akasini o'ldirib qo'ygan yigitlar. Zohid ostonaga hatlamoqchi edi, Soliev uni to'xtatdi:

- Sen kirmay tur.

- Bularni taniyman.

- Tanisang ham kirmay tur. - Soliev shunday deb engashdi-da, yigitlarning bosh tomonidan bir varaq qog'oz olib, o'qidi: - "Erkak bo'lsang - qasos ol!" Bu xat senga atalgan shekilli?

Zohid voqeaga tushunganday bo'lib, ikki qadam tislandi. Milisa ichkari kirib, itiga is oldirdi. It liftga qadar keldi, so'ng dumini likillatib turaverdi. Barmoq izlarini olish ham samara bermadi. Soliev shunday bo'lishini oldindan bilsa ham rasmiyatchilik uchun ularni boshlab kelgan edi. U Zohidning uyida Komilovni o'ldirganlarning murdasi yotibdi, deb qattiq ishongan, shogirdi bir baloga giriftor bo'lmasligi uchun ehtiyot choralarini ko'rib qo'ygan edi.

Soliev boshlab kelgan mutaxassislar qaytib, qo'shnilar ham uylariga chiqib ketishgach, Zohid ichkariga kirdi. Mehmonxonada o'tirgan akasining qotillari uni ko'rib beixtiyor o'rinlaridan turishdi. O'sha voqeadan keyin Zohid ularni ko'cha-ko'yda uchratib qolsa ham salomlashmas edi. Ha, uning ko'nglida qasos umidi bor edi. Ammo qotillarni o'ldirish xayoliga ham kelmasdi. Undagi qasos o'ti haqiqat uchun jon olib, jon berishga undardi.

- Zohid, biz tavba qilganmiz. Ota-onang bizni kechirishgan... - dedi qaddi tikroq yigit.

- Sizlarni kim olib keldi? - deb so'radi Zohid, uning gapiga e'tibor bermay.

- Tanimaymiz. Men ishda edim. Ikkita yigit bordi. Gap bor, deb ko'chaga olib chiqishdi. Keyin qornimga bir mushtlab, moshinaga tiqishdi. Eshmo'minni uyidan chaqirib chiqishibdi.

- Ko'rinishi qanaqa?

- Bittasi jingalaksoch, bittasi mallaroq.

- Mashinalari qanaqa?

- Oq "Jiguli".

- Sizlar ketaveringlar.

- Shu paytda qayoqqa boramiz? Avtobuslar yotib qolgan.

- Xohlasangiz, mehmonxonaga boring, xohlasangiz, bozorga borib yoting, - dedi Zohid quruq ohangda. U avtobus yo'qligidan emas, ko'chaga chiqishga qo'rqib bahona qilayotganlarini sezdi. Bu yigitlar yarim kechada ham qishloqlariga bora olishlari mumkin edi. Yigitlar Zohidning gapi qat'iy ekanini fahmlab, bir-birlariga qarab oldilar-da, baravariga o'rinlaridan turdilar.

- Men gunohlargandan kechmaganman. O'lgunimcha ham kechmayman. Ammo sizlardan qasos olmayman. Nomardlardan qasos olib, past ketmayman, xotirjam yashayvering. Agar u dunyo deganlari rost bo'lsa, akam bilan uchrashganda gapirasizlar gaplaringizni.

Yigitlar boshlarini xam qilib chiqib ketishdi.

- Nima uchun haydading ularni? - dedi Soliev. - Balki so'raydigan gaplarim bordir?

- Nimani so'raysiz? Bilganlarini aytishdi. Ular akamni o'ldirishgan. Bittasi qamaldi. Uchta qutulib ketdi. Kimdir menga yaxshilik qilmoqchi yoki "biz bilan o'ynashma", deb ogohlantirmoqchi. Agar ertaga ularning o'ligi topilsa, ko'pchilik mendan gumonsiraydi. Soliev barmoqlari bilan stol ustini chertib, indamay o'tirgan holda Zohidning so'zlarini tinglar edi. Zohid voqeani to'g'ri talqin qilib, to'g'ri xulosa chiqarayotgandi.

- Siz boshqacharoq fikrdasiz shekilli? - dedi Zohid bir oz qo'polroq ohangda.

Soliev bu ohangdan og'ringan bo'lsa-da, sir boy bermadi. Ustol ustini chertishni bas qilmay, indamay o'tiraverdi. Zohid shu tobda "bu odam nima uchun bunday o'tiribdi", deb fikrlashga qodir emas, asablari tushovini uzib, unga bo'ysunmay qo'ygan edi. U tirsagini ustolga tirab, boshini changalladi, so'ng ustolni mushtladi. Soliev shundan keyingina tilga kirdi:

- Ana endi o'zingga kelding, - dedi xotirjam ohangda. - Shunaqa paytlarda yorilib turish ham kerak. Uch marta chuqur nafas ol.

Barmoqlariningga tikilib tur. Hech nimani o'ylama. O'ylama. Uyda o'zing yolg'izsan. Hech kim yo'q... Hech kim kelgani ham yo'q... - Ko'ysangiz-chi, Maqsud aka, - dedi Zohid o'rimdan turib.

- O'zingni bos. Bunaqa paytda mushtni emas, kallani ishlating kerak. Xo'sh, endi o'yla: bunaqa voqea avval ham bo'lganmi? Yo'q. Avval sen kichkina bir bo'limda inspektor eding. Endi prokuraturada tergovchisan. Avval mayda baliqlarni ovlarding. Endi kattalariga qarmoq tashlayapsan. Birinchi ishingni tuzukroq boshlashga ham ulgurmading. Ikkinchi ishing kimgadir yoqmayapti. Menga bunday qiliq qilishmaydi. Chunki fe'limni bilishadi. Meni boshqacharoq tarzda ogohlantirishadi yoki qo'rqitishadi. Komilovning ishini chuqurlashtirish kerakmas. Angladingmi? Biz ochiq ishlayapmiz, boshqa ilojimiz ham yo'q. Ular ko'rinmas odamga aylanishgan. Biz ular bilan poygaga chiqqanmiz. Marraga biz avval yetib borsak, niqobni yirtamiz. Haqiqatni ochamiz. Ular yetib olsa, zirhdan niqob yasab, yo'limizni to'sishadi. Hozir ular oldinroqda ketishyapti. Ular hamma narsani bilishadi. Hatto sening oilaviy siringgacha ularga ma'lum. Nima deysan?

- Nima derdim? - Zohid o'ylagani bilan tayinli javob topa olmadi. - Ko'zimni chirt yumib, marraga qarab yuguraveraman...

XXII bob

1

Hosilboyvachcha o'tirgan yerida qo'l uzatib, Zelixon bilan ko'rishdi. Zelixon uning bu qilg'idan ranjisa-da, sir boy bermadi, taklifni kutmayoq, yumshoq kursiga o'tirdi.

- Laqabim Akademik, eshitganmisiz? - dedi Hosilboyvachchaga tikilib. O'ziga bino qo'ygan yigit ko'pni ko'rgan bu chechenning chaqchayib turgan o'tkir nigohiga dosh berolmadi. Barmog'idagi uzukni o'ynab turib:

- Hozir yerni tepsang, daraxtdan akademik yog'iladi, - dedi.

- Men yer tepsa yog'iladigan xilidanmasman, birodar. Agar kimligimni bilmoqchi bo'lsang, Xongireydan so'ra.

Bu gapni eshitib, Hosilboyvachcha Zelixonga bir qarab oldi. Bu olam odamlarini zir titratib turuvchilardan biri bo'lmish Xongirey uchun Hosilboyvachcha deganlari chivinday gap. Hosilboyvachcha buni biladi. Shu sababli qarashida bezovtalik sezildi. Biroq botiniy xavotirni sirtiga chiqarmadi.

- Menda nima ishingiz bor? Agar yordam so'ramoqchi bo'lsangiz, oldindan aytib qo'yay: o'g'rilar bilan bordi-keldimiz yo'q.

- Men birovlardan yordam so'raydigan odam emasman. Kezi kelganda mendan yordam so'rashadi, - Zelixon kibor yigitning popugi sal pasayganini fahmlab, sensirashga o'tgan edi. - Odamlarning Farg'onada yurgan ekan. Turklar bilan pachakilashishibdi.

- Pachakilashishsa sizga nima? U yerlar mening chekinga tushgan. Kelgindilar izzatini bilishi kerak.

- Men ham kelgindiman. Bir burda noningni tortib olgani kelgan emasman. Xudo nasib etsa, hammamiz yurtimizga ketamiz. Sen noningni boshqa kelgindilardan ehtiyot qil. Turklarga tegma.

- Xongirey boshqalarning ishiga aralashmas edi. Senga ham o'rgatmagan ekan-da, a?

- Uka, omadingni bersin, qo'l uzatsang osmondan yulduzlarni terib olasan. Men ham rizqimni terib yeyman. Turklar ham och qolmas. Ammo qonning isi kelib turibdi, gunohga botma. Odamlaringni chaqirib ol. U yerlar o'zingga buyuradi, lekin hozircha tegmay tur. Ko'nglim yomon narsani sezmasa, oldingga kelmas edim.

- Turklar bizni o'ldirishadimi?

- Yo'q. Janjalni senlar boshlaysanlar, qon to'kishga boshqalar tayyor turishibdi. Ular qonlaringni ichib, g'oyib bo'lishadi. Baloga senlar qolasanlar.

- Kim ular?

- Vaqti kelganda bilib olasan.

- Shunaqami?.. Men chechenlar mard bo'ladi, deb eshitardim. Quyonyuraklari ham bo'larkan-da, - dedi Hosilboyvachcha ijirg'anib.

Zelixon ko'zidan uchqun chaqnadi.

- Chechenlarga til tekkizma! Sen men bilan gaplashyapsan. Agar men senga qarab turib, "o'zbeklar lattachaynar ekan", desam yoqamanmi?

- Okaxon, men sizni odam deb gaplashishga rozi bo'ldim. Hamma narsaning chegarasi bor. Xongireyga tanishman, deb o'zingizdan ketmang.

Zelixon Xongirey tanish emas, shogirdi ekanini aytmog'chi edi-yu, hamma sirni oshkor etish shart emas, degan qarorga kelib, tilini tiydi. U Hosilboyvachchaga aytadiganini aytib bo'lgan, endi turib chiqib ketishi ham mumkin edi. Zelixon shahardagi kattalarning biri Hosilboyvachcha ekanini dastlab eshitganida uni dadil, cho'rtkesar yigitdir, deb o'ylovdi. Bir necha daqiqa burun barmoqlariga tilla uzuklar taqqan, o'ziga zeb bergan kibor yigitni ko'rgach, hafsalasi pir bo'ldi. U mard odamlarni yoqtirardi.

Ro'paradagi yigit sher emas, tulki ekanini fahmlab, suhbatning boshidayoq Xongirey nomini tilga olib yanglishmagan edi.

Hosilboyvachchaga bir chechen odam gaplashmoqchi, deyishganda dastlab Xongireyni esladi. Keyin chechenning oddiy o'g'rilardan ekanini bilgach, "dodini bir eshitib ko'ray-chi", deb ko'ngan edi. Bu oddiy o'g'ri dodini aytilish o'rniga osmondan kelib, ishlariga burnini tiqib turibdi. Bu odam Xongireyga tegishli bo'lmasa ham, chechen degan nomi bor. Xongirey bu odamni yoqtirmasligi mumkin, ammo chechenlar odamlarini birovlariga xor qildirib qo'yishmaydi. Hosilboyvachcha shuni bilgani uchun ham tishini tishiga qo'ydi. Agar ro'parasidagi bu odam chechen emas, o'zbekmi, qozoqmi bo'lganida onasini Uchqo'rg'onning qayqisidan ko'rsatib qo'yardi. U Xongireydan qo'rqishini bildirgisi kelmadi. Shu bois Zelixonni qay holda qarshi olgan bo'lsa, shu holda xayrlashdi.

Zelixon chiqib ketishi bilan gumashtasini chaqirib "bu taviyaning kimligini aniqlashni" topshirdi. Milisaxonada jinoyat ko'chasiga kirib chiqqan har bir odam haqida ma'lumotlar saqlanadi. Jinoyatchilar olamining ham o'ziga xos ma'lumotnomalari mavjud. Ular ba'zan milisalardan tezroq ma'lumot to'plashlari, muayyan xulosaga kelishlari, lozim bo'lsa hukm chiqarib, ijro etishlari ham mumkin.

Hosilboyvachcha Zelixon to'g'risidagi kerakli ma'lumotlarni kechga yaqin oldi. Zelixonning qamoqda Elchin bilan birga bo'lgani, ozodlikka chiqqach, aka-ukaday yurishlari uning e'tiborini tortdi.

"Uni Asadbek ishga solmayaptimi? - deb o'yladi u. - Farg'ona tomonlarning meniki ekaniga Asadbekning o'zi ko'ngan-ku? Nimaga shartni buzmoqchi? Yakkahokim bo'lmoqchimi? Bu chechen orqali Xongireyni qo'lga olganmi? Men uning payini qirqaman, deb yursam, u ishni pishitib qo'yibdi-ku?"

Bir necha kun davomida o'tirsa ham, tursa ham chechenning tashrifidan maqsad ne ekan, deb o'yladi. Zelixon garchi maqsadini aniq aytib ketgan bo'lsa ham, ishtonsizning hadigi cho'pdan deganlariday, Hosilboyvachcha uning gapiga ishonqiramay boshqa xayollarga boraverdi. Nihoyat, bu ishda Asadbekning qo'li bor, degan fikrga mahkam yopishdi. Zelixonning izidan tushgan odamlari uning Asadbek qarorgohiga kirganini ma'lum qilishgach, fikri to'g'ri ekaniga yanada qattiqroq ishonadi. Dardi faqat boyligu shuhrat bo'lgan bu yigit siyosatchilar olamining makkorona qiliqlari mavjudligini, ular ko'proq aql ko'zlari yumuq odamlar xizmatidan foydalanishlarini bilmas edi. Uning fojiga yetaklashi mumkin bo'lgan nodonligi ham shu edi...

2

Anvar nur bilan bo'lgan so'nggi suhbat ta'sirida garang bo'lib o'tirganida eshik ochilib, kadrlar bo'limining boshlig'i ko'rindi. Yoshi o'tibroq qolganini haligacha sezmay, pardo-andozini kanda qilmovchi bu juvon har kuni ertalabdan xodimlarning jig'iga tegardi. Xolidiy davrida intizomni nazorat qilish shu xonimga topshirilgan, bu vazifa boshliq o'zgarganidan keyin ham fidoyilik bilan bajarilardi. O'n besh daqiqa kech qolgan xodim bu xonimning temir daftariga tushar, "qayta qurish ishiga sezilarli ulush qo'sha olmayotgani uchun" mukofotlardan mahrum etilardi. Anvar barvaqt turib, ishga baravaqt kelishga o'rgangan uchun bu ro'yxatga tushish baxtidan benasib edi. Kadrlar bo'limining boshlig'i uning kech qolishini juda-juda istardi. Qani edi, Anvar ishga kechiksa-yu, bu xushxabarni Xolidiyga yetkazsa, hayfsan e'lon qilish haqidagi buyruqqa imzo chektirib chiqsa... Vaqt-bemahal xonalarni ham aylanib yuruvchi xonim eshikni ochganida "navbatdagi tekshiruv shekilli", deb o'ylashdi. Xonim to'g'ri Anvarga yaqinlashdida, sal engashib "Siz men bilan yuring", dedi. Bu sirli chaqiruv xonadagilarning diqqatini tortdi. "Eng kichkina ilmiy xodim" ma'nodor qilib yo'talib qo'ydi. Anvar xonimga bir qarab olib, qog'ozdagi satrlarni diqqat bilan o'qiyotganday muk tushdi.

- Yuring, deyaqman, - dedi xonim chimirilib.
- Tinchlikmi? - dedi Anvar qog'ozdan bosh ko'tarmay. - Ishga vaqtida kelganman. Xudo xohlama, vaqtida ketaman. Qayta qurishda jon-dilim bilan ishtirok etyapman...
- Yuring, - xonim bu safar qat'iyroq, buyruq ohangida gapirdi. - Maynavozchilik qilmay, orqamdan yuring.
Anvar o'rnidan turib boshini egdi-da, itoatkor qul kabi unga ergashdi. Xonada yengil kulgi ko'tarildi. Kadrlar bo'limi boshlig'i xonasi eshigini ochib, Anvarga "kiring" dedi. Anvar ostonaga hatlagach, o'zi tashqarida qolib, eshikni ohista yopdi.
Anvar divanda o'tirgan yigitni bir qarashda tanidi. Miqtidan kelgan, sochlari orasta taralgan, nigohi olazarak bu yigitni idorada deyarli barcha taniydi. Avvallari bunday odamlar pinhona ish yuritishardi. Zamon o'zgarib, idoralarga ochiqchasiga keladigan, ochiqchasiga "dildan suhbat quradigan" bo'lib qolishdi. Anvar kirib kelishi bilan miqti yigit o'rnidan turib, jilmaygan holda, qadrdonlardek salomlashdi. Uning qo'llari qattiq, qog'oz-qalanga o'rgangan Anvarning barmoqlari unga dosh berolmadi.
Miqti yigit maqsadga darrov ko'chmay, gapni uzoqdan boshladi. Avval Anvarning salomatligini surishtirdi. Onasining sog'lig'i ham nazaridan chetda qolmadi. Akasining chet elga borish-bormasligi bilan qiziqdi. "Chet ellarga borib dars o'tadigan zo'r olimlarimiz bor ekan, faxrlanishimiz kerak", deb ta'kidlashni unutmadi. Anvar uning gapini ma'qullab, akasi bilan faxrlanishga va'da berdi. U jilovni bo'sh qo'yib, miqti yigitning maqsadga ko'chish onini sabr bilan kutdi.

- O'zingizning dissertatsiyangiz ham bo'lay deb qoldimi?

- Musulmonchilik asta-sekin, bo'lib qolar.

- Mavzu qanaqa edi?

- "Kolxozlashtirishda partiya yacheykalarining ro'li".

Miqti yigit ajablanib Anvarga tikildi. Anvar to'ppa-to'g'ri gapni aytganday, xotirjam, kiprik qoqmay o'tiraverdi. Yigit kulimsirab, bosh chayqadi.

- Hazilni ham eshvorar ekansiz. Nazarimda boshqacharoq edi.

- Easingizda yo'qmidi? "Rus istilosi va Turkistonda milliy ozodlik harakati"...

- Ha, ana endi esladim.

- Bu mavzudan voz kechib, kolxozlashtirish tarixi bilan shug'ullanishni buyurgan edingiz, buni ham esladingizmi?

- Buyruq emas, direktoringizning taklifini aytuvdim. Siz ko'nmay, to'g'ri ish qilgan ekansiz. Hamma ham yangilishadi. Biz ham oz-oz adashganmiz.

- Shuni aytgani keldingizmi?

- Ha, endi bir suhbatingizni olay, dedim-da. Yordam kerak bo'lsa, yordam beraylik.

- Yordammi?... - Anvar unga sinovchan tikildi. - Yordam kerak. Idorangizning arxividan foydalanishga ruxsatnoma olib bera olasizmi?

Miqti yigit qog'ozchaga telefon raqamlarini yozib, uzatdi:

- Ertaga soat to'rtta telefon qiling. Men aniqlab qo'yaman. Bu qiyin masala emas.

- Menga ruxsatmi?

- Yana bir og'iz so'z: dissertatsiyangiz haqida gapirmadingiz, yoqlashga tayyormi?

- Tanishib chiqmoqchimisiz?

- Agar mumkin bo'lsa... Xizmat yuzasidan emas. O'zim tarixga qiziqaman.

- Tarixga qiziqsangiz men sizga kitoblar ro'yxatini beray.

- Dissertatsiya-chi?

- Tayyor emas.

- Shuncha yildan beri ishlaysiz-ku. Men tayyor deb eshituvdim.

- Kimdan?

- Ha, endi kimligini bilishingiz shart emas. Tayyor qismini o'qib chiqishim mumkinmi?

- Yo'q. Chala ishni bironvga ko'rsatmayman.

- Dissertatsiya... o'zingizdami?

Shu savoldan keyingina Anvar Xolidiy bilan bo'lgan suhbatni eslab, miqti yigitning maqsadini tushunib yetdi. Unga qarab turib kuldi:

- Uch-to'rt kunga ammamga berib yuborgan edim. Yo'qotib qo'yibdilar.

- Anvar aka, maynavozchiliksiz gaplashaylik.

- Maynavozchilik qilayotganim yo'q. Dissertatsiya yo'qolgan.

- Yo'qolganmi yo... chet elga sotilganmi?

- Chet elga? Be, bir jinnining himoya qilinmagan dissertatsiyasi kimga kerak?

- Shunga qiziqadiganlar ham bor. Demak, dissertatsiya yo'qmi?

- Kim sizga yo'q dedi? Dissertatsiya bor. Ammo chala. O'zingiz zamon o'zgardi, dedingiz. Demak, uni endi yangi zamon ko'zi bilan qarab chiqish kerak. Tarix fani fohishaga o'xshab o'zgarib turadi, bilasiz-ku? Yaqinda jinnixonadan tuzalib chiqdim. Endi o'tirib ishlayman. Chet elga sotvorgan deb, sizga noto'g'ri ma'lumot berishibdi. Bu xabarlar uchun ularga haq to'lamang. Chet elga bunaqa gaplar besh-o'n yil oldin kerak edi. Hozir ularni boshqa narsa-lar qiziqtiradi. Jinni bo'lsam ham bunga aqlim yetadi.

- Dissertatsiyangizni ertaga olib kela olmasizmi?

- Tilxat yozib bera qolsam-chi? Dissertatsiya o'zimdagi turibdi, chet elga sotmayman, ma'qulmi?

Avvalgi suhbatda Anvar "bu mavzu bilan shug'ullanmayman", deb yozib bergan edi. Hozir shuni eslatib piching qildi. Yigit buni to'g'ri tushunib, unga bir varaq qog'oz uzatdi. Anvar o'ylab o'tirmay tez-tez yozib berdi: "Berurman ushbu tilxatni shul haqdakim, sariq chaqaga arzimasa "dissertatsiya" deb atalmish matoh hamon o'zimdadir va uni o'zim birlan go'rga olib ketgumdir.

B a y t:

Dunyoning ishiga bermoq kerak tan:

O'sgan soch qirildi, oshgach haddidan!"

Miqti yigit tilxatni o'qib, kulimsirab qo'ydi-da, Anvarga ruxsat berdi.

Anvar bu suhbatda ruhining yanchilganini sezdirmay, o'zini erkin tutgan bo'lsa-da, dahzilga chiqqanidan so'ng tomog'iga bir nima tiqilib, ko'z oldi qorong'ilashdi. Deraza oldiga yetgach, to'xtadi. O'tgan suhbatda bu miqti yigit hamkorlik qilishni taklif etgan edi. Idoradagi mayda-chuyda gaplardan, ayniqsa tuzumga, hukumatga qarshi gaplardan ogoh qilib turish evaziga katta yordamlar va'da

qilib edi. Unga javoban Anvar "Men sotqinga o'xshaymanmi?" degan, miqti yigit esa, "Bu sotqinning emas, chin vatanparvarning ishi", deb ta'kidlagan edi. "Bu dargohda nechta "vatanparvar" bor? - deb o'yladi Anvar. - Shaharda-chi? Hammayoqni "vatanparvar"ga to'ldirib yuborishmadimi? Bitta odamning orqasidan nechitasi poylaydi? Gap poylab, gap yetkazgandan ko'ra o'lgani yaxshi emasmi odamning?.."

Xonasiga kirgisi kelmay, ko'chaga chiqdi. Qaerga borishni aniq bilmadi. Yaratganning sinovli bu dunyosida to'g'ri yashash nihoyatda mushkul. Xolidiyga o'xshaganlarning esa oshig'i hamisha olchi. Zamon o'zgaradimi, tuzum o'zgaradimi, ularga farqi yo'q. Anvarga o'xshab to'g'ri yashayman, deganlar umr bo'yi ular bilan olishib o'tadi. Anvarga alam qiladigan yeri shundaki, xolidiylar xalq ko'z oldida ko'krak kerib, va'z aytadilar, o'zlarini eng fidoyi, millatparvar qilib ko'rsatadilar. Ochilmish ko'zlari uyquga zor o'lmish xalq ularning nutqlaridagi soxta ohanglarni darrov payqamaydi. Ularni uzoq vaqt olqishlaydi. "Xalqimni sevaman, xalqim uchun kurashaman", degan gaplarga barcha maftun bo'ladi. Har bir odam xalqning farzandi. Farzand burchi ota-onani sevmog, ota-ona uchun lozim bo'lsa jonini fido qilmoq emasmi?.. Qaysi imonli odam mahalla guzariga chiqib "men onamni sevaman!" deb baqiradi?.. Bu odam baqirayotgan mahalda onasi o'lim to'shagida, og'zimga kim bir tomchi suv tomizarkin, deb ilhaq yotgan bo'ladi... Anvar bu haqda ko'p o'ylagan. Hozir ham xayolida shu fikrlar. "Xalqim" deb yurganlar, "vatanparvarlar" uni yana sotishibdi. Hamkasbini sotgan odam ertaga shu xalqni, shu Vatanini sotmog'i mumkin emasmi? "Hammayoqni sotqin bosib ketgan, hatto bir vujudning o'zida o'ng qo'l chap qo'lni sotadi..." Anvar shularni o'ylab, tunov kuni Sobitxon qori aytgan gapni esladi. Shayton Odam Atoga hasad qilib Ollohning qahrini keltirgach, "shu bandangni menga topshir, men uni to'rt tomonidan o'rab olay" degan ekan. Ollohning "bandamni qanday o'ramoqchisan?" degan savoliga shayton: "Men uni old tomondan amalparastlik pardasi bilan o'rab, ko'zini ko'r qilaman. O'ng tomonini nafs balosi, chap tomonini esa vahshat va fahsh pardasi bilan o'raymanu o'zim orqasiga o'tib, asta-asta jahannam sari itarib boraman", deb javob bergan ekan. Anvarning nazarida har bir odam orqasida bir emas, bir necha shayton turib olganday. Ko'zlar bog'langan, odamlarning esa nafs jilovlari yechib yuborilgan... Anvar qaysi ko'chalardan yurgani, qaysi tramvayga chiqqanini dastlab durust idrok etmadi. Xayollar to'foni bir oz bosilib, ko'chalardagi tanish manzaralarni farqlay boshlagach, jinnixonaga borayotganini fahmladi. "O'sha yerda yotganim ham durust edi, - deb o'yladi u. - Harholda ular bir-birini sotmaydi-ku, bir-birini ig'vo qilmaydi-ku, amal talashmaydi-ku..." Mo'ljalidagi bokatda tushib, tor ko'chaga burilganida ham xayolida shu fikr edi. Nazarida hozir u boradi-ku, jinnixonaga uni quchoq ochib kutib oladi. U Asadbek bilan bosh tabib orasida bo'lib o'tgan qisqa suhbatdan bexabar, bu dargoh eshigi uning uchun taqa-taq berkilganini bilmas edi.

Tabibboshi uning "tobi qochganini" eshitib, kulimsiradi.

- Hozir bahor havosi. Hammaning yuragi siqiladi. Ko'proq ochiq havoda yuring, o'tib ketadi, - dedi muloyimlik bilan. U Anvarning barcha gaplariga ana shunday muloyimlik bilan javob qaytardi.

- Ertaga Elchin bilan birga kelaman. Joy tayyorlab qo'ying, - dedi Anvar.

- Kim bilan kelsangiz ham sizga joy yo'q. Siz soppa-sog' odamsiz. O'zingizni ham, bizni ham qiynamang.

- Ko'ngul pora-pora, dil jarohatga to'la... Mirzo Anvar, seni jinnilar ham saflariga qabul qilmaslar. Arosatda chiriysan, endi vujuding vahshat ichra tor-mor o'lajak! - Anvar sahnada so'ylayotgan kabi balandparvoz ohangda gapirib, o'rnidan turdi.

Jinnixonadan chiqib tramvay yo'liga borish uchun qabristonni kesib o'tgan tor ko'chadan yurish kerak. Qabriston ustidan yurib borayotganlarini bilgan ayrim haydovchilar mashinalarini sekinlatadilar, ayrimlar tanga tashlab o'tadilar, ayrimlar esa tezlikni kamaytirmay, yomg'irdan meros qolgan ko'lmaklarni sachratib o'tib ketadilar.

Qabristonning pastak devoriga qadalgan ensiz yo'lakchadan borayotgan Anvar beixtiyor indamaslar dunyosiga ko'z tashladi. Yorug' dunyoda birov boy, birov kambag'al yashagani bilan, o'lim topganidan so'ng tenglashadi, deyishadi. Darhaqiqat, boyga ham, kambag'alga ham o'sha yer, o'sha kafan tegadi. Unisi ham, bunisi ham tuproqqa qoriladi. Ammo aldamchi bu dunyo xudbinligiga bandi odamlar qabrlarning tepalariga marmar toshlar bostirib, qabrda yotgan odamning yorug' dunyoda puldor bo'lganidan ogoh etib turadilar. Anvar shu xayolda to'xtab, bir-biriga mingashib ketgan qabrlarga razm soldi: qora marmar, oq marmar... g'isht sag'analar... Hech qanday tosh o'rnatilmasdan suvab qo'yilgan qabrlar usti esa lolaqizg'aldoqlarga burkangan. Bahor o'zining ne'matlarini faqat shu qabrlar ustiga sochgan. Qaqqayib turgan qimmatbaho toshlar bu go'zallik orasida shumshayib, ko'zga xunuk ko'rinadi. Anvarning nazarida qabrdagi ruhlar lolaqizg'aldoqlarga aylanib, bu dunyo ko'rkamligidan shodlanar, tosh ostidagilar esa ezilib, zulmatga bandi edilar...

"Tiriklik bilan o'lim o'rtasida shu past, yupqa devor bor, - deb o'yladi Anvar. - Devorning u tomoni osoyishtalik. Bu tomoni notinchlik. Hasad o'tida qovurilib, bir-birimizga xoinlik qilib, oxiri u tomonga o'tamiz. Riyo, xiyonat, hasad, munofiqlik... xastaliklariga tuproq ostida davo bormikim? Umri shu xastalik bilan o'tgan, bu xastaligidan o'zi lazzat olib yashaganlar u dunyoda nimadan rohatlanar ekanlar?.. Men ham bir kunmas-bir kun kelaman. Jismim tuproq ostida, ruhim boshqa tomonlarda bo'ladi. Kimdir devorning narigi tomonidan turib, qabrimga qaraydi. "Bu yerda yotgan kim ekan, tirikligida nima karomat ko'rsatgan, ekan?" deb o'ylaydi. Qabrim, uning ustida ochilgan lolaqizg'aldoqlar soqov - unga javob berolmaydi. Chayqalib turgan lolaqizg'aldoqlar hozir meni ko'rib turishibdi. Menga nimadir deyishyapti. "Biz ham xolidiylardan kuyganmiz, qo'y u dunyoni, kel biz tomon", deyaptimi? Odamlar oltimish-etmish yoshga to'ldim, deb ziyofatlar beradilar. Bunga quvonish emas, balki qayg'urish kerakdir? Uzoq yashamay, devorning u tomoniga tezroq ketish balki ayni baxtdir?.."

3

Anvar ko'chasiga burilib, eshigi ro'parasida turgan oq "jiguli"ni ko'rib ajablandi. "Mehmon kelibdi shekilli", deb qadamini tezlatdi. Mashinaga yaqinlashgach, undan jingalaksochli yigit tushib, salom berdi. Anvar uni qaerdadir ko'rgan edi. Dafatan qachon, qaerda ko'rganini eslolmadi.

- Bek akamning sizda ishlari bor ekan, - dedi yigit.

- Bek akangiz... kim?

- Asadbek aka.

Anvar endi esladi - bu yigitni Elchinning to'yida ko'rgan edi.

- Hozir borishim kerakmi?

- Ha.

- Tinchlikmi, o'zi?

- Borganda bilasiz...

Anvar mashinaga o'tirdi.

Asadbek shahar markazidagi xos xonasida Chuvrindi bilan maslahatlashib o'tirar edi. Eshik ochilib, avval Jamshid ko'rindi. So'ng Anvar kirib keldi.

- Keling, mullo Anvar, - dedi Asadbek o'rnidan turib. - Bormisiz, bu olamda?
- Yuribmiz, Xudo deb...

Asadbek uni takalluf bilan kutib oldi. Anvar "Elchin haqida bir gap desa kerak", deb o'yladi. Lekin Asadbek bu haqda so'z ochmay, Anvarni gangitib qo'yadigan savolni berdi:

- Jinnixonada yana nima qilib yuribsiz?

Anvar "bekorchilikda shunday aylanib boruvdim", demoqchi bo'ldi-yu, gapni chalg'itishning foydasi yo'qligini anglab, indamay yelka qisib qo'ya qoldi.

- Qo'ying-e, mulla Anvar. Sizga yarashadigan ish emas bu. Siz bizga tariximizni to'ppa-to'g'ri gapirib bering. Birov g'idi-bidi desa bizga qo'yib bering. Siz men haqimda vahimali gaplarni ko'p eshitgansiz. Shu vahimalarning bir foizi haqiqat. Men birovning burnini nojo'ya qonatgan bolamasman. Aksincha, meni bu hayotda nohaqdan-nohaq rosa tepkilashgan. Nohaq jabr chekish nimaligini yaxshi bilaman. Mening o'z adolatim, o'z haqiqatim bor. Bu adolatim sizni xo'rlamoqchi bo'lganlarning tanobini tortib qo'yishga ruxsat beradi. Kerak bo'lsa, Xolidiy deganingiz kelib oyog'ingizga bosh uradi.

- Yo'q, kerakmas.

- Men uni majbur qilmayman. Bunga o'zingiz erishasiz. Siz ishingizni qotirib bajarganingizdan so'ng tan berishga majbur bo'ladi. Tan berishi oyoqqa bosh urishi bilan baravar.

- Xotiringizni jam qiling, Bek aka, ular ikki dunyoda birovga tan berishmaydi. Itning dumiga aylangan suvilondan nima kutish mumkin?

Anvar Asadbekning laqabi "o'qilon" ekanini bilmagan holda suvilonni itning dumiga aylantirdi. Suvilon bilan o'qilon quloqqa deyarli bir xil eshitilgani uchun Asadbekning turqi bir o'zgardi. Bu o'zgarish uzoq davom etmay bir lahzada yo'qoldi - suhbatdoshlar sezmay ham qoldilar.

- Xolidiy deganingiz qamalib chiqqan ekan, haq-nohaqning farqiga bormaydimi?

- Qamalib chiqqanini qaerdan bildingiz?

- O'zi televizorda ko'p gapiradi-ku? Qodiriy haqida gapirishsa ham chiqadi, Usmon Nosir degani o'tgan ekan, u haqda ham gapirdi. Kecha Hamid Sulaymon degan odamni ham ustozim dedi. Yigirma besh yil o'tirganmi?

Anvar kuldi.

- O'tirgan bo'lsa yigirma besh hafta o'tirgandir. Lekin u yoqda qanaqa xizmatlar qilgan ekan? Bek aka, siz Shorasul Zunnun degan odamni eshitganmisiz? Laziz Azizzoda deganni-chi? To'xtasin Jalolov, degan allomalar o'n yillab o'tirishgan. Birontasidan "men qamoqda o'tirdim, azob chekdim", degan gapni eshitganmisiz? Nima uchun bu ko'p vaysaydi? "Qo'rqan oldin musht ko'tarar" degan maqol bor-ku?

- Bu yog'ini o'ylamabman, - dedi Asadbek iyagini qashib.

- Akam to'g'ri topdilar, - dedi Chuvrindi suhbatga aralashib. - Ko'p gapirishi bejizmas. Urushdan keyin qancha odam qamalib, qanchasi oqlanib chiqdi. Birontasi g'ing demaydi. Bitta yozuvchi qamoqdan kitob yozib chiqqan ekanmi?

- Ha, - dedi Anvar. - U kishi ham indamay ketdilar...

Eshik qiya ochilib, Jamshid ko'rindi. Asadbekning savol nazariga javoban telefonni imlab ko'rsatib, "Elchin aka, kuyovingiz", deb gapni qisqa qildi.

- Ha, tinchlikmi? - dedi Asadbek go'shakni qulog'iga tutishi bilan. Elchin to'ydan keyin o'zicha bir kelish u yoqda tursin, qo'ng'iroq ham qilmagan, shu bois, Asadbek uning bu kutilmagan yo'qlovidan bir oz xavotirlangan edi. Elchinning nimalar deganini xonadagilar eshitishmadi.

- Kim? Akademikmi? - Asadbek shunday deb Chuvrindiga qaradi. - Qanaqa ish? Shunaqa zarurmi? Yaxshi, kelinglar, o'rtog'ingiz ham shu yerdalar. Anvar. Ishim bor edi, chaqirtirdim. - Shunday deb go'shakni norozi bir qiyofada joyiga qo'ydi.

- Xullas, mulla Anvar, siz ishingizni qilavering.

- Xo'p, ketaveraymi!

Asadbek unga qarab kulimsiradi.

- O'xshatmasdan uchratmas, deganlari rost. Ikki oshna rosa topishgansizlar. Birovning gapi yoqmasa, darrov jirillab berasizlar, "Nasihatga ham, yordamga ham muhtoj emasman", demoqchisiz-da, a? Akasi, bizni nima deb so'ksalaringiz so'kaveringlar. Quloqlarimiz bunaqa so'kishlarni eshitaverib pishib ketgan. Ammo biz ham odammiz. Dardimiz faqat pulu siz o'ylagandek odam o'ldirish emas. Bizda ham yurak bordir, dard bordir, boringki, vijdon ham bordir. Temir tayoq emasdirmiz har qalay. Hech bo'lmasa "nimaga chaqirtirdingiz, yumushingiz bormidi?" deb so'ramaysizmi? Men yoshlarga nasihat qilib o'tiradigan bekorch boboy emasdirman?

- Men unaga demadim-ku?

- Tilga chiqarib aytmangiz ham, rang-ro'yingiz bildirib turibdi. Men siz bilan uchrashib, maslahatlashmoqchi edim... To'g'rirog'i, bir iltimosimni aytmog'chi edim. Otamni qirq to'qqizinchi yilning o'ttiz birinchi dekabrda olib ketishgan. Nimagaligini haligacha bilmayman. Oltmish birinchi yilda surishtirganimda bir parcha qog'oz berishdi. Ellik uchinchi yilda vafot etgan ekanlar. Ellik beshinchi yilda oqlashgan ekan. Bilganim shu. Arxivlarni titishga aqlim yetmaydi. Ko'milgan yerlarini aniqlamoqchi bo'ldim, yaqinlashtirishmadi. Menga o'xshaganlarga ruxsat berishmaydi, shekilli. Siz olim odamsiz, bir shug'ullanib ko'rsangiz...

- Men ishdan qochmayman, ammo bizning ham arxivga yetib borishimiz qiyin.

Asadbek Chuvrindiga qaradi.

- Bu yog'idan xotirjam bo'ling, - dedi Chuvrin-di. - Qanaqa to'siqqa duch kelsangiz, menga aytavering.

Xushbichim qiz nozli yurish bilan kirib keldi-da, chaqaloqning mushtiday kichkina, zarhal yuritilgan piyolalarga qahva quyib uzatib, shirin jilmayish hadya etgach, yana o'sha nozli yurish bilan chiqib ketdi. Asadbek uning yurishiga ham, jilmayishiga ham e'tibor bermadi. Chuvrindi ko'z qirini tashladi-yu, o'zini tiydi. Kesakpolvon bo'lganida jilmayishga jilmayish bilan javob berib, qizning izlarini ko'zlari bilan o'pib chiqardi.

Asadbek qahvadan xo'plab, otasi haqida bilganlarini so'zlab berdi. O'sha yangi yil kechasi va tongidagi kechinmalarini aytmadi.

Avvalo bu kechinmalarini bayon qila oluvchi so'zamol emasdi, qolaversa, bu kechinmalar aytilgani bilan birovga, ayniqsa bu olim yigitga ta'sir etadimi yo yo'qmi - Xudo biladi. Otasi haqidagi hikoyasi Elchin bilan Zelixon kirib kelgunicha davom etdi.

4

Zelixon: "Gapimni yolg'iz o'zingiz eshitishingiz kerak", degach, Elchin bilan Anvarga qo'shilib Chuvrindi ham xosxonadan chiqdi. Bo'tqa ularni o'ng tomondagi xonaga boshladi. Chuvrindi u yoqqa kirmay, ko'chaga chiqib ketdi.

- Og'ayningning sendan yashiradigan siri bormi?- dedi Anvar, yolg'iz qolishgach.

- Mendan emas, sendan yashiradi. Sen har holda sinashta emassan.

- Bu olamning odami emassan, desang-chi?

- Shunaqa desa ham bo'ladi. Bularning o'ziga yarasha tashvishi bor. Ularning tiliga biz tushunmaymiz.

- Hozir birovning sho'rini qanday qilib quritishni kelishib olishadimi?

Elchin o'rtog'iga norozi qiyofada qarab oldi. Anvar uning kayfiyati uncha emasligini sezib, boshqa gap qo'shmadi. Shu onda nurning aytganlarini esladi: "...do'stingning do'sti xavf ostida..."

- El, og'ayningning ishi pachavaroq emasmi?

- Nimaga unday deyapsan?

БҲ”To'g'risini ayt, xatarli girdobga tushib qolmaganmi?

- Yo'q.

- Unda nima uchun bu yerga boshlab kelding?

- U bir yomonlikning isini sezib qolgan. Shu yomonlikni qaytarmoqchi.

- Demak, shu... - dedi Anvar past ovozda, xuddi o'ziga o'zi gapirganday.

- Nima deding?

- Og'ayningning hayoti xavf ostida, uni yo'ldan qaytar.

- Jinnimisan, nima deyapsan?

- Oldin jinni edim. Tuzalgansan, deb o'zing olib chiqding-ku? - dedi Anvar piching bilan. Elchin beixtiyor nojo'ya so'z aytib yuborganini bilib, uzr so'raganday uni tizzasiga urib qo'ydi.

- Sen ham ekstrasens bo'lib qoldingmi? - dedi gapni hazilga burib.

- Jiddiy gapiryapman. Og'ayning kerak bo'lsa, to'xtatib qol.

Elchin bir oz o'ylagach, yelka qisdi.

- Uni to'xtatib bo'lmaydi. Yoniga balki biz ham qo'shilishimiz kerakdir?

- Men hammi?

- Bilmadim... Bir joyda katta urush chiqadiganga o'xshaydi. U shuning oldini olmoqchi. Qaerda, qanaqa urush, menga aytmadi.

Oldindan mish-mish tarqalishini istamayapti.

- U o'g'rimidi?

- Ha.

- O'g'rilikdan qaytdimi?

- Yo'q. O'lguncha ham qaytmaydi.

- Qanaqadir urushga aralashib nima qiladi?

- Bilmayman.

- U chechen, a? Qadimda millatlar, turli urug'lar bo'linib olib bir-birini qirgan edi. O'shanaqa urushning hidi kelmayaptimi? Hozir bunaqa qirg'inlar ko'payib qoldi-ku? Ikkita millatdan ikkita tentakni urushtirib qo'yib, o't chiqarish oson ishga aylandi.

- Anvar, rostdan ham bilmayman. Menga ochiq aytmadi. Juma kuni Farg'onaga to'yga bormoqchimiz, balki yo'lda aytar?

- Balki ungacha qaynotang aytar?

Jamshid bilan Bo'tqa kirib, ularning suhbatini uzildi. Jinalaksochni ko'rdi deguncha Elchinning badaniga titroq kiradigan bo'lib qolgan edi. Bo'tqa ularga pivo quyib berib, chiqib ketdi. Jamshid bu uyda odam borligiga parvo qilmay, maqsadi xuddi suhbatni uzishdan iborat bo'lganday, yumshoq o'rindiqa cho'kib, indamay o'tiraverdi.

- Sen o'shanda Uchquduqqa borganingda qamoqning ichidagi qamoqda o'tirgan edim, - dedi Elchin, xuddi suhbatni uzilgan joyidan davom ettirayotganday. - Bir xunasaroq odam bor edi, hamma narsaga burnini tiqaverardi. Bir kuni shartta og'ziga paytavasini yopib, kekirdagidan oldim. Mendan gumonsirashdi-yu, ammo bo'ynimga qo'yib berisholmadi. Bir-ikki odam o'ldirganingdan keyin xumori tutib turarkan. Qamoqda xumoryozdiga imkon bor edi. Qutulib kelganimdan beri xumor tutib, qiynalib ketyapman.

Anvar Elchinning maqsadi bu yigitning jig'iga shunchaki tegish, deb tushundi. Do'stining Jamshidga nisbatan nafrati kuchli ekani, yuragida o'ch tuyg'usi borligi, shubhasiz unga qorong'i edi. Shu sababli Elchinning gapiga o'zicha to'n kiydirdi:

- Endi o'ldirsang, bir-ikki qoshiq issiq qonidan ichib yubor, shunda xumoring qo'zimaydigan bo'ladi. Qadimda jallodlar shunday qilishar ekan. Qassob qonsirasa, shartta bitta qo'yimi, xo'rozmi so'yadi. Jallod qonsirasa nima qiladi? Podsholar har kuni odam so'yishga hukm chiqarishmagan-ku? Umuman, oshna, senga havasim keladi. Men ham bir-ikkitasini o'ldirishim lozim-ku, ammo qo'rqaman. Qo'lim qaltirab ketsa kerak. Lekin ikki marta xo'roz so'rganman. Ikkinchisida tipirchilashidan qo'rqib qo'yib yuboribman, degin...

- Odamning ishi oson. Kekirdagiga solasan, tamom...

Ikki oshnaning gaplarini eshitib, Jamshid esnab qo'ydi.

4

5

Asadbek Zelixonning gaplarini diqqat bilan eshitdi.

- Bu ishga mening nima aloqam bor? - dedi picha mulohaza qilgach.

- Hosilboyvachchani siz yo'lga solishingiz mumkin.

- Menmi? Kim aytdi buni sizga?

- Shaharning zo'ri uchta. Uchinchisi Markanyan. U aralashmaydi. Ikki urushqoq podshoning kuchi qirg'insa unga yaxshi.

- Hosilga so'zim o'tmaydi. U o'zinikini ma'qullaydigan bola. Unga Xongirey bir narsa desa balki...

- Xongirey ham aralashmayman, deyapti. Xongireyni hukumatning odamlari ogohlantirib qo'yishganga o'xshaydi.

"Xongireyni ogohlantirishgan bo'lsa... demak... biz aralashguday bo'lsak, hukumat bizni ham omon qo'ymaydi. Istasa, bir kechada yakson qilib tashlaydi, - deb o'yladi Asadbek. - Bu chechen nimaga tipirchilab qoldi? To'rtta o'zbek bilan turk urushiga unga nima?

Sibirdagi qamoqxonalardan kallakesarlar qochgan bo'lsa, o'zbek bilan turkning urushiga nima aloqasi bor? Ular kimga xizmat

25 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

qiladi?.."

Asadbek Zelixonga tikildi. Bu chaqchaygan, o'tkir qarashli ko'zlarda munofiqlik uchquni bormi-yo'qmi, aniqlamoqchi bo'ldi. Bir necha nafaslik nigoh buni aniqlash uchun kifoya etmadi. Asadbek qattiq tikilsa, uncha-buncha ko'zlar dosh berolmasdi. Zelixon esa "o'qilon" deb nom chiqargan bu odamdan zarracha tap tortmay o'tiraverardi. Aslini olganda, jinoyatchilar olamining yozilmagan qonuniga ko'ra, ular bir-birlariga dushman edilar. Zelixon Asadbekdan yomonlik ko'rmagan, unga da'vo ham yo'q, uni dushman deb bilmaydi. Shuning uchun ham bu yerga dadil keldi. Elchin bilan Asadbek orasidagi dushmanlik to'ydan keyin kamaygan degan fikrda. Biroq, Asadbekka Zelixonning kim ekani ma'lum, keyingi oylar ichi ko'rgan tashvishlari shu odam tufayli ekanini, qizini o'g'irlab zo'rlashda ham, Shilimshiqni o'ldirishda ham Elchinning yolg'iz bo'lmaganini endi aniq biladi. Elchin qo'ng'iroq qilganidan so'ng Anvar bilan suhbatini davom ettirgan bo'lsa-da, xayolining bir cheti "ularning maqsadi ne ekan?" degan savolga javob topish bilan band edi. Zelixon voqeani bayon qilayotganida ham, hozir ham shu savolga javob izlardi. Zelixonning to'g'ri gaplariga ishona qolmasdi.

Asadbek shu paytgacha ko'nglini ranjitgan odamni kechirmagan. Tiz cho'kib tavba qilganlar ham uning g'azabidan benasib qolishmagan. Yo'q, u gunohkorlarni bir chetdan o'limga hukm qilavermas edi. O'lim - so'nggi chora. Bu chorani kamdan-kam hollarda qo'llardi. U joriy etgan o'ziga xos jazo usullari mavjud. Sulaymonovning taqdiri, Shilimshiqning surgun qilinishi ana shu usullardanki, siz bunga guvohsiz. Asadbek keyingi paytda ko'ngli bo'shlik qilyaptimi yo ehtiyotkor bo'lib qolganmi, har nechuk jazo usullarini yumshatdi. Ro'parasida o'tirgan chechenni uch-to'rt yil avval bo'lganida o'ylab o'tirmay o'limga hukm qilib yuborardi. Hozir esa uning maslahatlariga quloq tutib o'tiribdi. Uning gunohini kechirish mumkinmi? Gaplariga ishonish kerakmi? Maqsadi Hosilboyvachcha bilan urushtirib qo'yish bo'lsa-chi?..

- Men o'sha tomonlarning tuzini ichganman, - dedi Zelixon, oradagi sukutni buzib. U bu yoqqa kelayotganidayoq Asadbekni ishortirish oson emasligini bilgan edi. Asadbekning o'yga tolganini ko'rib, fursatdan foydalandi - o'tmishdan so'z ochdi. - O'g'irlikni ham o'sha yoqda o'rganganman. Bir kun ustam bilan boyvachcha odamning uyini urdik. Hamma narsasini shilib ketayotganimizda ustamning ko'zlari bir xaltaga tushib, menga "qara-chi, nima ekan", dedilar. Qorong'ida nimaligini bilmay, yalab ko'rsam, tuz ekan. Ustamga "tuz ekan", desam, "qaydan bilding?" dedilar. "Yalab ko'rdim", dedim. "O', padarla'nat, kasofat", dedilar-da, to'plagan mol-matohni uy ichiga qaytardilar. "Bu xonadonda tuz ichganday bo'libmiz, molini o'g'irlasak, gunohga botamiz", deb, qup-quruq chiqib ketdilar.

Asadbek bu hikoya nima uchun aytilganini aniq tushunmay:

- Ha, shunaqa mard odamlar bor edi, - deb qo'ydi.

Zelixonning hikoyasi yodiga ustozini soldi. U odam ham g'oyat mard edi. Ular egasiz hovlida oshiq tepishardi. Asadbek bolalarga qo'shilib tamoshaga kelardi. Qimorbozlarning ular bilan ishlari yo'q. Keyinchalik Asadbekni qanotiga olgan Sadirbekkina bolalarni haydagani haydagan edi. Sadirbek buning sababini ancha keyin, Asadbek uylanayotgan mahalda tushuntirdi:

- Qimorbozdan Xudo bezor, bolam, - degan edi u. - Qo'limdan million-million so'm pul o'tdi. Ammo birim sira ikki bo'lmadi. Seni bolam deganman. Vaqti kelsa, bolam bo'lib, bir parcha kafanga o'rab ko'mib qo'ysang bas. Esingdami, bolaligingda nuqul senlarni haydardim. O'shanda men qimorni o'rganishlaringni istamasdim. Peshonangda bor ekan, sen qo'shilib qolding. Bizni Xudo urgani yetarli... Senga aytadigan gapim bitta: nikohingning ertasigayoq qimorni tashlaysan. Ko'ngil uzolmasang, qozilik qil.

Tirikchiliging o'tib turadi. Ammo qimor o'ynama. Sen bir kuni "nima uchun uylanmaysiz?" devding. Savolingga endi javob beray: bir qizni suyib uylangan edim. Yigirma kunlik kuyovman, ulfatlarim "supraqoqdi"ga kelishdi. Birpasda bor narsamni yutqazdim. Kelinning devorga yoyilgan latta-luttalari ham ketdi. Yigirma kunlik kelin "erimning o'rtoqlari kelibdi", deb xizmat qilib yuribdi. Bir mahal u samovor ko'tarib o'tib qolmaydimi, ko'zim unga tushib qolmaydimi, shayton "xotiningni tik", dedi, shartta tikib yubordim. Yutqazdim. Men yalindim, xotinim dod dedi, qayoqda, qiy-chuvga parvo qilmay, otga o'ngarib olib ketdi. Shu xotinning uvoli tutadi meni...

Yig'lamsirab aytilgan bu gaplar Asadbekning yuragiga mixlanib qoldi. Qimorni tashladi. Ammo ustasini odam qatorida dafn qilish unga nasib qilmadi. Rusiya tomonlarga ketganicha qaytib kelmadi. Sheriklari ham tayinli javob aytishmadi...

Hozir Asadbek shuni esladi. Esladi-yu, ammo tiliga chiqarmadi.

- Men o'sha joyning tuzini ichganman, - dedi Zelixon, gapini takrorlab. - Urushda bizni haydab kelishgan. Biz tig' ko'tarib kelmadik. Bo'sh qo'l, och qorin bilan keldik. Onam ham, buvam ham o'sha yoqda yotibdilar. Kafanlikni ham o'zbeklar berishgan. Men kichkina bola edim. Itday xor qilib haydab kelishgan. Turklarning boshiga ham shu kun tushgan. Xorlik nimaligini bilaman. Buvam ichgan tuzingni oqla, deganlar. O'g'ri bo'lib ketdim. Buvamning vasiyatlarini bajarmadim. Endi ham qarab tursam yarashmaydi. Siz gaplarimga ishonmayapsiz.

- Ha, - Asadbek shunday deb o'rnidan turdi.

- To'g'ri qilasiz, - dedi Zelixon, - darrov ishonsangiz, sizni nodon derdim.

- Men o'ylab ko'raman. Sizdan bir iltimosim bor. Elchin ko'proq sizga suyanadi. Gapingizga quloq soladi. Unga tayinlang, jim yursin. Haddidan oshmasin. U ashulachi, ashulasini aytib yuraversin.

- Siz haqsiz. Men ham unga shunday dedim.

XXIII bob

1

- To'yxonami o'zi, bu? - dedi Zelixon, Ahadbey bilan quchoqlashib ko'rishib. - Nimaga jimjit? Mana, o'zbekning eng zo'r ashulachisini olib keldim. To'yingni gullatib beradi. To'yingning dovrug'i butun Farg'onaga taralmasa, basharamga tupurasan. Ahadbey oshnasining gaplaridan kulimsirab, Elchin bilan ko'rishdi.

- Mana, sizlar keldingiz, to'y endi boshlanadi-da, - deb ularni ichkari boshladi.

Pastak deraza oldida o'tirgan Ismoilbey ularni ko'rgan edi. Mehmonlar ostona hatlab uyga kirmay turib, ularga peshvoz chiqdi.

- Omon keldingmi, bolam, ko'zim to'rt bo'lib o'tiruvdim.

- Samolyot vaqtida uchmay, xunob qildi. Elchin, yetmishga kirgan kuyov bola shu kishi bo'ladi. Qani ota, qo'lni uzating, - Zelixon shunday deb Ismoilbeyning barmog'iga tilla uzuk taqdi. Ikkinchi uzukni cholning kaftiga qo'ydi. - Bunisi xolamga, o'zingiz taqib qo'ying. Ahadbey, oshna, sen bilan men baxtli odammiz. Ota-onasining oltin to'yini ko'rish hammaga ham nasib qilmaydi. - Zelixon yon cho'ntagidan taxi buzilmagan bir dasta pul chiqarib, Ahadbeyga uzatdi. - Hozir bitta buqa topib ag'darasan. Qozonning kattasini os. Oshdan yeganlarning hammasi shu yoshga yetsin, oltin to'ylarni ko'rsin. Mikrofonlarni o'rnat, hofiz tinmasdan ashula aytadi. Elchin kelganini bilsa uyingga odamlar sig'may ketadi. O'zbeklarga o'zbekchasini, turklarga turkchasini aytadi.

Chechenchasini bilmaydi bu xumpar, bilsa uni ham aytardi. Bu hofizga yetadigani yo'q, olamda!

- Bolam, kel o'tir, - dedi Ismoilbey, bosiq ohangda. Shu ohang Zelixonning tantanavor kayfiyatidagi hovurni o'chirdi. Ota-bolaning ko'zlarida shodiyona uchquni ko'rinmaganidan ajablanib, chol ko'rsatgan tomonga o'tib o'tirdi. Ismoilbey pichirlab duo o'qib, yuziga fotiha tortdi.

- Nima gap, tinchlikmi o'zi? - dedi Zelixon.

- Tinchlik, - dedi Ismoilbey, keyin o'zicha nimadir deb pichirlab, ko'zini yumdi. Bir necha tundan beri u tushida dengizni ko'radi.

To'lin oy dengiz adog'iga yonboshlab, mavjlar uzra uzun nurli poyandoz yozadi. U shirintoy o'g'lini yelkasiga o'tqazib, shu poyandoz ustida yurib boradi. Birdan oy yuzini bulut parchasi to'sadi. Poyandoz yo'qolib u suvga sho'ng'iydi. Qancha tipirchilamasin, suv qa'riga tortaveradi. Bu manzarani bir marta ko'rsa, suv yorug'lik degan ta'birni eslab qo'ya qolardi. Ketma-ket ko'rayotgani uchun hayron... Kechagi voqeadan so'ng ko'ngliga xavotir oraladi.

- Maskovdagi vakillar kelishdimi? - deb so'radi Zelixon. U ota-bolaning noxush kayfiyatiga shu ta'sir etdimikin, deb o'yladi.

- Qaytishdi, - dedi Ahadbey, otasiga bir qarab olib. - Tarvuzlari qo'ltiqlaridan tushib qaytishdi. Maskovning qaytargisi yo'q.

- Duch kelgan yerlarda yashab ketaveradigan odamlar Vatanning qadriga yetarmidi? Qorin dardidagi odam Vatan dardiga tushuna olmaydi. Bormanglar, devdim, quloq solishmadi, - Ismoilbey shunday deb xo'rsindi. - Vatanga qaytaradigan niyati bo'lsa, o'shanda haydab chiqarishmas edi. Yaxshilik bilan bitadigan ish emas bu.

- Xohlasangiz, O'zbekiston ichida muxtor viloyat tashkil etib beraylik, deyishibdi.

- Bundan foyda bormi? - dedi Zelixon Ahadbeyga qarab.

- Ularga naf bordir. Na turklar, na o'zbeklar bir naf ko'radi bundan.

- Bizga muxtor viloyat emas, Vatan tuprog'i kerak, - dedi Ismoilbey. - Maskovga umid bilan ketdilar-u, jonga halovatli xabar keltira olmadilar. Bu yurakda endi na quyosh bor, na nur, na hayot qo'shig'i bor. Daryodagi yolg'iz qayiqday, mayoqsiz suzimiz. Yurt g'aflat uyqusida bejon va behush. Qo'rqinch bulutlari daf bo'lib, oydin chiqar, deb yanglishibmiz...

Zelixon tizzasiga shapati urdi.

- Maskov bugun ko'nimgan bo'lsa, ertaga ko'nadi. Shunga motam tutib o'tiribsizlarmi? To'y to'ydek bo'lsin!

Ismoilbey asta o'rnidan turib, qaddini mashaqqat bilan tikladi-da, uydan chiqdi.

- Oqsoqolni xafa qilib qo'ydimmi? - dedi Zelixon, Ahadbeyga ajablanib qarab.

- Yo'q, xafa bo'ladigan gap gapirmading. Bir-ikki kundan beri ko'ngillari nima uchundir xijil bo'lib yuribdi.

- O'zing-chi? Sen nimaga tumshug'ingni osiltirib olgansan? Nimaga odamlar ko'rinmaydi? To'y bugunmi yo ertagami?

- To'y... to'yni qoldirdik, oshna.

- Nima uchun?

- O'tgan kuni Quvasoyda janjal chiqqan.

- O'zbeklar bilanmi?

- Ha. Pivoxonada boshlanibdi.

- Fedya o'sha yerda ekanmi?

- U ko'rinmay qoluvdi. Ammo...

- Oxiri nima bo'ldi?

- Bir yigitni otib qo'yishibdi.

- Yigit kim, o'zbekmi, otgan - turkmi?

- Otganni o'zimiz ushlab topshirdik. Tez sud qilib hukm chiqaringlar, deb talab qilib turibmiz. O'zbeklar orasida g'alati gap-so'zlar tarqalyapti.

- Qanaqa?

Ahadbey jimgina o'tirgan Elchinga bir qarab olib, past ovozdagi dedi:

- Turklarning vahshiyliги haqida.

- Demak, boshlanibdi...- dedi Zelixon, xuddi o'ziga o'zi gapirganday. - To'yni to'xtatib to'g'ri qilibsan. Elchin, sen uyingga qaytaver.

- Siz bilan birga qolsam-chi?

- Xohishing... Qani, Ahadbey, o'rningdan tur, ketdik.

- Qayoqqa?

- Selimnikiga.

Selim ularni xushchaqchaqlik bilan kutmadi. Uning qarashida xavotir ham sezilmadi. Aksincha, kutilmagan mehmonlarga hushi yo'qligini yashirmadi. Uyga kirishlari bilan Zelixon shart orqasiga o'girilib, uni yoqasidan oldi.

- O'tgan bola kim? - dedi g'azab bilan.

- Tanimayman.

Selim so'zini tugatmay, qornidan musht yedi.

- Cho'pchagingni enangga aytasan, - dedi Zelixon ikkinchi mushtni tushirib. - Kim deyaqman, sening odamingmi?

- Yo'q, bu janjalga biz aralashmadik. U bola hech kimning odami emas.

- Qaerda o'tiribdi, Farg'onadami?

- Yo'q, shu yerda.

- Hozir olib borasan, uchrashtirasan.

- Milisaga gapim o'tmaydi.

Qorniga tushgan uchinchi musht zarbi kuchliroq bo'ldimi, harholda Selim milisaga so'zi o'tishi mumkinligini eslab qoldi.

Milisaxonadagilar Selimning iltimosini rad etolmay, "qotilning amakisi bo'lmish" Zelixonga besh daqiqalik uchrashuvga ruxsat berishdi. To's-to'polonda uydan miltiq chiqarib o'q uzgan yigitni ko'rgan odam uni birov bilan urushadigan holi bor, deb o'ylamas edi. Muk tushib yotgan yigit Zelixonni tergovchi deb o'ylab, erinibgina qaddini ko'tardi. Yigitning yuz-ko'zida ko'kargan yoki tirnalgan joy yo'q edi. Ko'zlarida ham azob uchqunlari sezilmasdi. "Nahot, urib-tergashmagan bo'lsa...". Zelixon tik bostirib borib, dahani ostiga mushtini tiradi.

- Mening umrim qamoqda o'tgan, - dedi u dabdurustdan. - Shu sababli sen bilan pachakilashib o'tirmayman. To'g'risini aytmasang, ichagingni boshingga salla qilib o'rab ketaman. Miltiqni senga kim berdi?

- O'zim oldim. Uyda turgan edi.

- Nimaga otding?
- Quvlab kelishdi.
- Tergovchiga shunday dedingmi?
- Ha.
- Men tergovchi emasman. Menga to'g'risini aytishing kerak, tushundingmi?
- To'g'risini...

Yigit qorniga musht tushib, bukchayib qoldi. Zelixon kekirdagidan chimchilab, uni qaddini rostlashga majbur etdi.

- Nasha chekasanmi?
- Yo'q.
- Nashani kimdan olding o'sha kuni?
- Chekmayman, dedim-ku?

Zelixon uning qorniga yana bir musht urdi. Bukchaygan qaddini bu safar rostlamadi.

- Kim berdi, Selimmi?

Yigit og'riq zo'ridan ingradi, ammo javob bermadi. Zelixon uni qulog'idan cho'zib, boshini ko'tardi. Yigit qo'rqib ko'zini olib qochdi. Zelixon ikki barmog'ini ombur qilib uning kekirdagini qim- chidi.

- Selim berdimi?

- Ha...- yigit shunday deb o'qchib yubordi.

Zelixon boplab bir tepsammi, deb xezlandi-yu, "buni urgandan nima foyda", deb o'zini tiydi.

2

Elchin Zelixonga qo'shilib milisaxonaga bormadi. U Ahadbey bilan birga eski "Zaporjets" yonida qoldi. Ikkovlon bittadan chekishdi. Ahadbey katta shahardagi ob-havoni surishtirgan bo'ldi. Tabiatan kamgaproq Ahadbey Zelixon ta'rifidagi "zo'r ashulachi" bilan nima haqda suhbatlashishini bilmas edi. Bir paytlar lashkari shonu shuhratdan iborat bo'lgan Elchinning nomi avvaldan tanish, uning keyingi umri esa, tabiiyki, unga qorong'i edi.

Elchin Ahadbeyni sirtidan bilardi. Zelixon qamoqdaligida ham, ozodlikka chiqqanidan keyin ham u haqda gapirgan edi. Biroq Elchin Vatan hajrida dillari vayron bu odamlarning qismati haqida o'ylab ko'rmagandi. Hozir unga qarab turib, kam aytgan ashularidan birini eslamochi bo'ldi:

"Sen ey, bedard, naylaykim, ko'ngul dardini bilmaysan..."

Shuhrat bulutida suzgan choqlarida, dili qayg'uga begona, maishatga oshno damlarda ko'ngul dardi haqida qanday kuyladi ekan? Ajab, qo'shiqning ohangini ham unutibdi. Endi u dil azobi nima ekanini biladi. Lekin bu odamga dardkash bo'la oladimi? Eski "Zaporjets"iga suyanib turgan Ahadbey dardini tushunish, boshi uzra to'planayotgan hasrat balolarini haydashga kimning qurbi yetadi? Xo'rlik ko'chasidan o'tib kelgan Zelixon ham uning dardini to'laligicha his qila olmas... Bu dunyoda qasos jomini sipqorib lazzatlanish uchungina tirik qolganman, deb hisoblovchi Elchin Vatandan quvilgan, begona tuproq uzra tariqday sochilgan xalqi taqdiridan kuyayotgan odam dardiga qanday sherik bo'lishi mumkin? Ahadbey yuragi jahannam azoblarining yaqinlashayotganini sezib behalovat tepadi. Hademay "Vatani yo'qning imoni yo'qtur", degan tillarning, Vatan tomon termilib, nuri qochgan ko'zlarning gulxanda kuyajagini bilmasa-da, qalbini o'sha bo'lajak alanga tafti kuydira boshlagan.

Ahadbey mezbonning hadeb jim turaverishi odobdan emas, degan qarorga kelib, yonidan Zelixon bergan pulni chiqardi-da, Elchinga uzatdi:

- Mendan olmaydi, siz berib qo'ying...- dedi.

Elchin uning maqsadini tushundi - yo'q to'yga to'yona olishni istamayapti. Balki Zelixonning "bitta buqa topib, ag'darasan..." degani malol kelgandir? Mol so'yishga qurbi yetmagan odam to'y boshlamaydi. Zelixon sof ko'ngilda to'yona bergan bo'lsa-da, gaplaridagi ohangda bir oz manmanlik, minnat sezilgan edi. Elchin Ahadbey shundan og'ringan, deb o'ylab, bosh chayqadi:

- Mendan ham olmaydi. Fe'lini bilasiz-ku? Sal qo'polroq gapirgani bilan ko'ngli toza.

Ahadbey kulimsirab, bosh chayqadi. "Men uning gapidan xafa bo'lmadim", demadi. Shuni aytsa, "demak, baribir qo'pol gapi dilini og'ritgan ekan-da", degan fikr chiqishi mumkin edi.

- Sizdan iltimos uka... Otam aytdilar. Gaplarini qaytara olmayman. Xudo xohlasa, zamon tinchisa, to'yni qoldirmaymiz. - Ahadbey shunday deb, Elchinning tislanshiga qaramay, pulni pidjagining cho'ntagiga solib qo'ydi. - Xudo xayringizni bersin, uka...

Ko'p o'tmay ularning yonida Selimning mashinasi kelib to'xtadi. Selim ish bitdi, degan maqsadda xayrlashish uchun Ahadbey sari qadam qo'ygani Zelixon uni to'xtatdi:

- Uyingga yur, - dedi g'azab bilan.

Ahadbey do'stining avzoyi buzilganini bilib, unga yaqinlashdi-da, bilagidan ushladi.

- Zeli, kettik, - dedi qat'iy ohangda.

- Sen nari tur, - Zelixon bir siltanib, qo'lini bo'shatdi-da, bezrayib turgan Selimga o'shqirdi: - Uyingga kir, xunasa!

Selim ahvol chatoqligini sezib, qafasdagi qush holiga tushdi. Bir Zelixonga, bir xotirjam Elchinga qaradi. Elchini Zelixonning kallakesar shogirdlaridan deb gumon qilib, oyoqlariga qaltiroq yugurdi. Zelixon uni bo'yniga chang solib, sudradi.

- Zeli og'a, sizga nima bo'ldi? Sizga nima yomonlik qildim...

Selim darvozadan ichkari kirguncha yalinchoq ovozdada shu gaplarni takrorlayverdi. Ostona hatlashi bilan Zelixonni oyog'i ham ishga kirishdi. Go'shtdor odamning to'rt-besh qadam uchib tushganini orqadan kelayotgan Elchin ham, Ahadbey ham sezmay qolishdi. Selim o'rnidan turishga harkat qilib tipirchiladi. Zelixon unga yaqinlashib, sochini tutamlab ko'tardi-da, jag'iga musht urdi. Elchin Zelixonning mushtlashishini ko'p ko'rgan. Bunaqa paytda uni to'xtatib qolish juda mushkul. Ajratmoqchi bo'lganlar ham uning mushtidan yoki tepkisidan benasib qolmaydilar. Elchin, Selimning kimligini, kaltakka loyiqmi yo yo'qmi, bilmasa-da, Zelixonga erk berish noma'qul ekanini fahmlab, orqasidan quchoqladi. Ahadbey chaqqon yurib kelib, Zelixon bilan Selim orasida turib oldi.

- Ahadbey, qoch, - dedi Zelixon, tishini g'ijirlatib.

- Zeli, o'zingni bos, foydasi yo'q.

Bu orada oshxona tomondan ayol kishining faryodi eshitildi. Bir nafas o'tmay, semiz xotin "voy-dod, erimni o'ldirib qo'yadi", deganicha lopillab yugurib kela boshladi.

- Qayt, - dedi Zelixon unga qarab o'shqirib. - Qayt, deya! Joyingda damingni chiqarmay o'tir!

28 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

Xotin uning po'pisasiga parvo qilmay, erini to'sdi. Ahadbeyning ro'parada turishi, xotinning qalqon bo'lib olgani ham foyda bermadi. Zelixon bir siltanib Elchinning quchog'idan chiqdiyu Selimni tepdi. Xotin er bilan ovora, Elchin bilan Ahadbey esa Zelixonni mahkam ushlashdi.

- Guli, milisaga tilpon qil! - deb baqirdi ayol, oshxona tomon qarab.

- Zeli, qo'y uni, ketdik, - dedi Ahadbey.

- Yo'q, qo'ymayman, - dedi Zelixon. - Hammasini shu boshlagan. Qo'yvor meni, - Zelixon shunday deb siltandi. - Qo'yvor, bu xunasaga tegmayman. Sen chiqib mahalladagi turklar bilan o'zbeklarni chaqirib kel. Men buning aybini bo'yniga qo'yaman. O'zbeklar buni toshbo'ron qilishsin.

Ahadbey itoat bilan chiqdi. U odam to'plashga ulgurmay Selimning darvozasi ro'parasida milisaning mashinasi kelib to'xtadi. Undan ikki milisa yigit tushdi. Ular ostona hatlashlari bilan Zelixon:

- Orqaga qaytlaring! - deb buyurdi.

Milisa yigitlar avvaliga buyruqqa itoat etib, to'xtadilar. So'ng "kim ekan bu, bizga buyruq beradigan?" deganday yana bir-ikki qadam qo'ydilar.

- Qaytinglar! - deb baqirdi Zelixon, so'ng Selimga o'girildi. - Kimligimni bilasan, a? Aytib qo'y, qaytishsin!

Selim Zelixonga qo'rqibgina qarab olib:

- Qaytinglar, - dedi.

Milisa yigitlar ko'chaga chiqishdi-yu, ammo mashinalariga o'tirishmadi. Bu orada o'nga yaqin odam to'plandi. Ahadbey ko'pchilikni aytgan bo'lsa ham, cho'chibmi, mulohaza qilibmi, chiqishmadi. Zelixon oq yaktak ustidan mayda qaviq to'n kiyib, belbog' bog'lagan, bir tutam oq soqoli o'ziga yarashgan cholga yaqinlashib, qo'sh qo'llab so'rashdi-da:

- Ota, - dedi, - mana bu odamni taniysizlarmi?

- Ha, taniymiz, bolam, - dedi chol, yuzi qontalash Selimga ajablanib qarab.

- Bu odam emas, shaytonning urg'ochisi, buni ham bilasizmi?

- Unday demang, bolam, bu ham Xudoning bir bandasi.

- Xudoning bandasi bunaqa bo'lmaydi-da, ota. Bu odam tuzingizni ichib, tuzlig'ingizga tupurdi. Kechagi to's-to'polonni shu boshlagan. Otgan bola bilan o'zim gaplashib chiqdim. Men chechenman, ota. Ammo o'zbekning nonini yeganman, suvini ichganman. Turklar bilan qismatim bir. Bu barmog'imni tishlasam ham og'riydi, bunisini tishlasam ham og'riydi. Orada qon to'kilishini istamayman.

- Xudo xohlasa nizo chiqmaydi, bolam. Qirq yil bir gap oralamagan, endi oralaydimi? Yoshlar...

- Yo'q, ota, kalta o'ylamang. Bularning oyoqlari zulmga qarab yetaklayapti. Begunoh inson qonlari to'kiladi.

- Astag'firulloh, deng, bolam. Yomon nafas qilmang.

- Bu xunasani toshbo'ron qilib o'ldiringlar. Javobini men beraman. Toshbo'ron qilmasalaring o'zim o'ldiraman. Shu savobni deb qamoqda chirib keta qolay.

Chol Zelixonga yaqinlashib go'shtsiz barmoqlari bilan uning g'azabdan yonib turgan yuzini siladi. Zelixon seskanib ketdi.

Bobosining barmoqlarini esladi. Bobosi o'lganidan beri bu yuzlarni biron mehr bilan silamagan edi...

- Bolam, shaytonga hay bering. Gunohi bo'lsa, ana, milisa turibdi. Olib borsin, so'roq qilsin...

Cholning barmoqlari Zelixon vujudiga hukm o'tkazayotgan g'azabini yengdi. G'azab, nafrat chekindi-yu, birdan xo'rlik buluti bosib kelib, ko'zlari namlandi.

- Ota, ko'ngilchanglik qilmanglar. Bunaqalarning mingtasini yig'ishtirib kelsangiz, bitta pichoqqa sop bo'lmaydi-yu, ammo hammayoqni qiyomat qilib ketish qo'llaridan keladi. Siz milisaga ishonmang, ota.

- Bolam, menday nodon cholga xo'p, deya qoling, yuring, - chol shunday deb uni yelkasiga qoqdi. Shundan so'ng hozirgina sher kepatasidagi Zelixon qo'y holiga tushdi.

- Ketaylik, - dedi Elchin, - ota to'g'ri aytyaptilar.

- Men bu xunasaga yaxshilikcha aytgan edim, - dedi Zelixon, xuddi o'ziga o'zi gapirganday. - Arining uyasini kavlama, ko'chib ket, devdim... Bu ko'r, men soqov ekanman. Ko'r bilan soqov ikki dunyoda bir-birining gapiga tushunmaydi...- Zelixon shunday deb, bo'shshagan holda darvoza tomon yurdi. Milisa yigitlarning oldidan o'tayotganida to'xtadi: - Oborib tiqib qo'yish qo'llaringdan keladimi? - Yigitlar javob o'rniga bir-birlariga savolomuz qarab oldilar. Zelixon ulardan tasdiq javobini kutmagan ham edi. Agar Selimning adolatli jazo olishini bilganida uni do'pposlamas, odam to'plab "toshbo'ron qilingerlar", demas edi.

- Haqiqiy erkak bo'lish uchun o'g'il bola bo'lib, tug'ilish kifoya emas, - deb to'ng'illadi Zelixon, "Zaporojets"ning orqa tomoniga o'tirib. Bu gapni kimga qarata aytganini Ahadbey ham, Elchin ham anglamadi.

- Bekorga bo'g'ilyapsan, - dedi Ahadbey. - Gapingga kirib toshbo'ron qilishganida battar bo'lardi. Chol to'g'ri qildi.

Elchin suhbatga qo'shilmadi. Uning nazarida ham oqsoqol eng to'g'ri yo'lni tanlagan edi. Elchin bu voqeani bir necha kundan so'ng yana eslaydi. Ana o'shanda "Chol to'xtatmay, Selimni toshbo'ron qildirganida balki bu qiyomat sodir bo'lmasmidi", deb o'ylaydi. Tabiatga hukm o'tkazgan qish yer sathini bezaydi. Odam yuragida ko'z ochgan qish esa dilni muzlatadi, insonga husn bermaydi. Ko'ngilni o'z hukmiga olgan muz odam olasiga xos mehr-shafqatni mahf etadi. Oqibatda esa yirtqich hayvonlarni ham lol qoldirishi mumkin bo'lgan vahshiyliklar sodir bo'ladi.

Zelixon, cholning barmoqlari yuziga tegishi bilan ko'ngli yumshagan bo'lsa ham, alamdand tushmagan edi. "Agar bir itni o'ldirsang, odamlar sendan nafratlanishadi, - deb o'yladi u. - Oldin "bu it quturgan" deb ishontirib, so'ng o'ldirsang, rahmat aytishadi. Selim itdan battar maxluq edi, quturgan itni balki davolash mumkindir. Pul quturtirgan odamni-chi? Uni faqat o'ldirish kerak. Nimadan qo'rqishdi?.."

- Ahadbey, aeroportga hayda, - dedi Zelixon buyruq ohangida. - Elchinni kuzatib qo'yaylik.

- Bir-ikki kun qolaman, - dedi Elchin, e'tiroz bildirib. - Oshna-og'aynilar bilan otamlashib ketay...

- O'zing bilasan. Men bular tinchiguncha Ahadbeynikida bo'laman. Ahadbey, Farg'onaga hayda. Fedyani topaylik.

Elchin shaharni kesib o'tgan soy bo'yida tushib qoldi. Eski "Zaporojets" mashinalar oqimiga qo'shilib burilib ketgunicha orqasidan tikilib turdi. "Zeli og'a hozir gap ko'tara olmaydi, - deb o'yladi u. - Tashlab ketsam ham bo'lmaydi. Jigarlarim do'zaxda kuysa, men jannatda yayrab yashay olamanmi, dedi. Ko'ngli yomonlik sezyapti. Nahot, arzimaz janjaldan katta fojia tug'ilsa?! Ilgari yigitlar urishmaganmi, bir-biriga pichoq tortmaganmi? Nimaga endi qiyomat boshlanishi kerak? Qorabog'dagi ahvol ma'lum. Til boshqa, din boshqa, dil boshqa. Tili bir, dini bir, urf-odati bir odamlar bir-birlarining qonlarini nimani bahona qilib to'kadilar? Zeli og'a oshirib yuboryapti shekilli? Har nima bo'lganida ham, bir-ikki kun shu atrofda yuray-chi... "Raqib kula boshlar, yaqin do'sting

ahvolingga chekmasa qayg'u..." Elchin shu to'xtamga kelib, soy bo'yidagi samovarxona tomon yurdi.

Elchin yaqindagina bo'yoqdan chiqqan so'riga borib o'tirdi. Soyning loyqa suvi ayqirib, beton qirg'oqni yalab o'tadi. "Odamning umri ham shu soyga o'xshaydi, - deb o'yladi Elchin. - Dam mana shu loyqa suvday zardob to'lib oqadi. Dardini qayoqqa singdirishini bilmaydi... Hayot ikki qirg'og'i betonlangan soyning o'zi. Bir qarich chetga chiqmaysan. Ayniqsa loyqa damlarda qiyin. Bu soy ham bora-bora tinchiydi, tinadi. Shunga majbur, boshqa iloji yo'q..."

- Assalomu alaykum, Hofiz aka...

Qiroat bilan berilgan salom uni xayol dunyosidan qaytarib, ovoz kelgan tomonga o'g'irilishiga majbur etdi. Marg'ilonnxsa do'ppini boshiga qiyshiq qo'ndirgan, qaldirg'och mo'ylovi o'ziga yarashliqli, ko'zlari kulib turuvchi yigit Elchin o'g'irilgach, yana bir marta salom berdi-da, qo'shqo'llab so'rashdi.

- Omonmisiz, aka, bugun quyosh qayoqdan chiqdi, deb tursam, sizning kelishingiz ekan-da, - yigit ko'rpachaning bir chetiga o'tirib, yuziga fotiha tortgan bo'ldi. - Sizni ko'rib avval ko'zimizga ishonmadik. Aka, bir lutf ko'rsatib, bizning so'riga o'tsangiz, bir cho'qingina oshimiz bor edi.

Elchin bu yigitni tanimagani uchun taklifini qabul qilishga ikkilandi.

- Siz hech xijolat bo'lmang, aka, - dedi yigit. - San'at shinavandalari yig'ilganmiz. Men teatruva ishlayman. Xizmatga endigina kirgan vaqtimda bir kelgan edingiz. Shu-shu ko'ngilni egallab qo'ygansiz. Ismim Tolibjon, aka, marhamat qiling.

Elchin ko'pam noz etmay, o'rnidan turdi. Tengqur hamkasblar ichkarida davra qurishgan ekan. Ularning ayrimlari Elchinni avval ham bir-ikki ko'rgan, ayrimlari dovrug'ini eshitgan edi. Elchin shuhrat otidan barvaqt tushib qolmaganida bunday davrani mensib qo'shilmamidi, yo'qmi - Xudo biladi. Amaldorlar mansabdan tushgan kunning ertasigayoq yolg'izlanib qoladilar. O'zini do'st tutib yurganlar yuz burib ketaveradilar. Shuhrati so'ngan san'atkorlarni esa bu achchiq qismat kutmaydi. Ularning muxlislari saqlanib qoladi. Ayniqsa hamkasblar yuzaki bo'lsa-da, qulluq qilib turadilar. Insofi bor san'atchi "osmonda suzib yurganimda buni mensimay durust ish qilmagan ekanman", deb xijolat bo'lishi mumkin. Otdan tushsa ham egardan tushmaydigan xili esa, "meni izzat qilishga majburlar", deb yo'nilmagan tayoqday o'tiraveradi. Elchin Farg'onada ko'p bo'lgan, ko'p ziyofatlarning to'rida o'tirgan. Ko'p odamlar bilan qo'l berib so'rashaverish ham erish tuyilgan. Hozir o'sha qilg'i esiga tushib odamlarni mensimay ranjitgandirman, deb bir oz uyaldi.

Davradagilar Elchinning tashrifidan astoydil quvondilar. Mehmonni xijolatga qo'yishi mumkin bo'lgan gaplardan gapirmadilar, xotiralarni tilga olmadilar. Elchin bilgan odamlarni bir-bir eslab, so'rab-surishtirdi. Davradagilar dam hazil bilan, dam afsus bilan javob qaytardilar. Osh suzilishidan oldin Elchin:

- Farg'ona tinchmi, o'zi? - deb so'radi.

- Tinch bo'lmay qayoqqa borardi. Qizil poshshomizni Maskovga deputat qilib saylab qo'yganmiz. Do'ppini boshga chambarak qilib yuribmiz, qizil poshsho davrida Farg'onamiz bi-ir gullaydigan bo'lib turibdi.

- Tolibjon erta-saharda birinchi ovoz bergan, - dedi davradagilardan biri. - Nima bo'lsa Tolibjon javobgar.

Askiyaga suyagi yo'q yigitlar Tolibjonni bir-bir "olishgach", Elchin yana boshlab qo'ygan gapiga qaytdi.

- Turklar tinchmi?

Kutilmagan bu savoldan hamma bir-biriga qarab oldi.

- Turklarga nima bo'libdi, - dedi Tolibjon ajablanib. - Bir gap bormi?

- Har xil mishmishlarni eshityapmiz.

- Bu mishmishlar yetib kelmadi bizga. Bir gap bor bo'lsa eshitardim. Qo'shnim turk. Kunda bo'lmasa ham kun ora bir kosa ovqatni biz ularga ilinamiz, ertasiga ular bizga ilinishadi. Shavkat tog'a deganimiz meni "o'g'lim-o'g'lim", deb boshiga ko'targuday qiladi. Bugun ertamatan chiqib ikkita qo'yimning junini olib berdilar, deng. Agar ularga tegishli noxushroq gaplar bo'lsa, men eshitardim. Shavkat tog'a hamma dardlarini menga aytadilar.

Elchin oraga no'rinroq savol tashlaganini fahmlab, gapni teatrga burib yubordi.

- Bugun Vodilda kontsertimiz bor, aka, oshdan keyin jo'naymiz. Biz bilan borib ikkitagina ashula qilib bersangiz, jannatni hadya etganday bo'lardingiz-da...

Elchin bu taklifga ko'ndi. Uni tamoshaning ikkinchi bo'limida chiqaradigan bo'lishdi. Tamoshaga to'planganlar Elchinning kelganini eshitgan, dam-badam "Elchin chiqsin!" deb hayqiriqlar eshitilib qolar, bu xitoblar unga dovrug'li kunlarini esiga solib, yuragini hapriqtirar edi. Elchin torni sozlab turganida Tolibjon bashang kiyingan bir yigitni boshlab keldi. Elchin uning ko'zlarida tashvish uchquni ko'rdi.

- Ha, Tolibjon, bahay? - dedi hazil ohangida. Tolibjon javob berolmay, ko'zlarini olib qochdi. Uning o'rniga yigit javob qaytardi:

- Men obkomdanman, mafkura bo'limidan, - u shunday deb yon cho'ntagidan qizil guvohnoma chiqardi.

- Qo'yavering, ishondim, - dedi Elchin, guvohnomaga qaramay.

- Siz bugun sahnaga chiqqa olmaysiz.

- Nimaga endi?

- Kontsert - mafkuraviy tadbir. Repertuarini obkom tasdiqlagan. Siz nima aytasiz, biz bilmaymiz. Madaniyat ministrligidan ruxsatingiz bo'lishi shart.

- Jon aka, bu kishini biz taklif qilganmiz. O'zlaricha kelganlari yo'q, - dedi Tolibjon bo'g'ilib. Elchin bu masalada ancha gap-so'z bo'lganini anglab, jilmaydi:

- Tolibjon, akangizni qiynamang.

- Ha, ana, tushunar ekansiz-ku! Men bularga tushuntiraman, deb jigarim qon bo'lib ketdi. O'tgan hafta Dadaxon deganlari kelib "qo'zg'aling", degan ashula aytibdi. Partbiletimni qo'yishga sal qoldi.

- Tashvishlanmang. Aytmasam aytmabman-da. Sibirning sovg'ida tomoqni oldirib qo'yganman. Ilgarigi ovoz yo'q. Qamalganimni eshitgansiz, a? - dedi Elchin, obkom vakiliga sinovchan tikilib.

- Ha... yo'q... shunaqamidi? - dedi yigit. Keyin Tolibjonga o'girildi. - Men joyimda bo'laman.

U nari ketishi bilan Tolibjon bo'ralab so'kdi.

- Kimdir chaqibdi. Darrov yetib kelibdi-ya! O'zini go'llikka solishini qarang... Bilmasmish... Aka, uzr, endi...

Elchin bag'rida g'azab o'ti alanga olayotganini yashirib, hazin jilmaydi-da, uning yelkasiga qo'lini qo'ydi.

- Uning joyi qaerda ekan?

- Birinchi qatorda. Qoqqan qoziqdek o'tiradi.

- Siz xijolat chekmang, Tolibjon. Agar xo'p desangiz, bir ish qilamiz. Bu nusxa kontsertda chiqmasin, dedi-a? Men tanaffusda

ikkita ashula aytib beraman. Siz tanaffus e'lon qiling-u, darrov pardani yopmang. Chiqqanimdan keyin yopasiz. Xiralik qilsa, men bilmadim, deb turavering.

Tolibjon picha o'ylangach, tavakkal, deganday qo'l siltadi.

- "Paxta raqsi"dan so'ng tayyor turing.

Tanaffus e'lon qilinish, besh-o'n odam o'rnidan qo'zg'olishga ulgurmay, sahnaga Elchin chiqib keldi. Uni taniganlar birdaniga qiyqirib, hushtak chalib yuborishdi. Shu zahoti shoshqich ravishda parda yopilib, Elchin sahna chekkasida tamoshabinlar bilan yuzma-yuz qoldi. O'rinlaridan turganlar "tanaffus e'lon qilinishi hazil ekan-da", degan xayolda qayta o'tirdilar. Birinchi qatordagi obkom vakili esa shart turib, sahna ortiga olib boruvchi zina tomon yurdi.

Muxlislar hayajoni tingach, Elchin yengil ta'zim qilib, so'z boshladi:

- Meni unutmaganingiz uchun qulluq, azizlarim. Urushdan oldin Yusufjon qiziqqa "siz ramkadan chiqib ketyapsiz", deb tanbeh berishgan ekan. Shundan so'ng usta keyingi tomosha paytida bo'yinlariga bir rasmning ramkasini solib chiqibdilar. "Menga shunday deyishgan edi, endi ramkadan chiqmay gapiraman", debdilar. - O'tirganlar kulib, qarsak chalishgach, Elchin o'zini yengil sezdi. - Men bu tomoshaga mehmonman. Shu sababli tanaffus paytida ramkadan chiqmay ikkitagina ashula qilib beraman. Bu ashulalar Vatandan uzoqda, ozodlikni qo'msab yurgan paytlarda tug'ilgan. Men haqimda siz turli gap-so'z eshitgansiz. Gapning to'g'risi shuki, gunohim uchun jazolashgan. Haqli jazoni o'tab, huzuringizga qaytdim.

Elchinorning sozini bir tekshirib olgach, titroq ohang yangradi. Yakka torda, g'ijjaksiz, doirasiz qo'shiq aytish rasmdan chiqqani uchun avvaliga muxlislar bir garangsib olishdi. Elektrga ulangan Ovrupo cholg'u asboblarning shovqiniga ko'nika boshlagan quloqlargaorning ingrashi g'alati tuyuldi. So'ng... Elchinning bo'g'i, dardli ovozi taraldi...

O'ksir ko'ngil qushi -

Tushdi qafasga.

Sira yetolmaydir

Erkin nafasga

Qaro kunlar tushdi mening boshimga...

To'planganlar qo'shiqni nafas yutib tinglashayotganda birdan mikrofon uzib qo'yildi. Elchin buning sababini darhol angladi-da, ovozi biron ko'tarib, qo'shiqni davom ettiraverdi. Orqaroqdagi muxlislar ovoz yetib bormay betoqat bo'lib hushtak chala boshlashdi. Elchin "tinchlaning", deganday qo'l ko'tardi-da, pastga tushdi. U keng davra o'rtasida turganday ashulasini davom ettirdi.

Ey! Sen meni haqir ko'rgan, tuban degan afandi!

Ey! Ustimda bir umrga xo'ja bo'lmoq istagan.

Ey! Bo'ynimga kishan solib, halokatga sudragan,

Ko'zlaringni zaharlatib o'ynatmagil, bas endi!

Qo'shiq shu yerga kelganida sahnaga bir yigit chiqib mikrofonga yaqinlashdi-da:

- Elchin aka, bu yoqqa chiqing, chiroqni uladik, - dedi uzrli ohangda.

Elchin torni chalishni to'xtatmay, sahnaga qaytdi.

Kishanlarning zang bosgandir, sergak bo'lkim, uzilur,

Tomirida qo'zg'alishning vahshiy qoni gupirdi.

Eski fikr, an'analar endi butkul uzildi.

Yo bitarman, yoki sening saltanating buzilur!

Elchinni avval bilganlar ham, bilmaganlar ham qo'shiqlarni hayrat bilan tinglar edilar. Ilgari yor vaslini kuylashdan boshqasini bilmagan bu xushovoz hofiz ularga butunlay o'zga ko'rinishda ko'rinishda edi. Bir juft qo'shiq ikki-uch juft bo'ldi hamki, muxlislar uni qo'yib yuborishmadi. Qo'shiqdan qo'shiqqa o'tgani sayin Elchinning o'ziga nisbatan ishonchi orta bordi.

Hosilboyvachcha xorlaganidan beri ko'ngli cho'kib yurgan edi. Bu izdihomda onadan qayta tug'ilganday bo'ldi.

XXIV bob

1

Sharif Namozov shahar markazidagi uch qavatli qadimgi bino yerto'lasida shunday saroy joylashganini yetti uxlab tushida ko'rmagan edi. "Asadbek idorasida kutib o'tiribdi", degan xabar kelganida idora deganning shunday hashamdor bo'lishini o'ylamagandi. Shu paytgacha bunaqa odamlar pinhona ish yuritishadi, degan fikrda edi. Shunday saroymonand joyda o'tirishibdimi, demak, o'zlariga ishonishadi. Davlat ham ayshingni suraver, deb ularga qo'yib beribdimi, demak, hazillashib bo'lmaydi.

Kesakpolvon Sharif Namozovni qanday kutib olish xususida Bo'tqaga aniq ko'rsatma bergan edi. Bo'tqa xo'jayinning topshirig'ini a'lo darajada o'rinlatdi: Namozov ostonada ko'rinishi bilan peshvoz chiqib, salom berdi:

- Bek akam hozir bo'shab qoladilar, okaxon, ungacha bir piyola choyimiz bor.

Sharif Namozov Bo'tqaning izidan yurib, shinam bir xonaga kirdi. Mehmon o'rtnashib o'tirib olgach, kaftdek qutichani qo'lga olib, televizor tomon to'g'rilab tugmachani bosgan edi, ekran yorishdi.

- Siz bahuzur o'tira turing, - dedi Bo'tqa unga iltifot ko'rsatib.

Televizorda xorijning tamoshasi ko'rsatilayotgan edi. Namozov shunday behayo tamoshalar mavjudligini eshitgandi-yu, ammo ko'rishga ishtiyoqi ham, vaqti ham yo'q edi. Hozir qaramay desa ham, ko'zi tamoshaga tortib ketaverdi. Shu zaylda xonaga do'ndiq bir qiz kirib kelganini sezmay qoldi. Kalta ko'ylakli do'ndiq qo'lidagi patnisni kursiga qo'yib, nozli jilmayib qo'ydi.

- Qahva olib keldim, - dedi-da televizorga qarab oldi. So'ng devon yonboshidagi kursida turgan shishani olib ikkita billur qadahga konyak quyib birini Sharifga uzatdi-da, o'zi ikkinchisini olib, pastga gilam ustiga o'tirdi.

- Oling, - dedi ishva bilan.

Sharif tush ko'ryaptimi yo kino tamosha qilyaptimi, bilmay garang bo'ldi. Uning gangib qolganini sezgan do'ndiq tirsagini tizzasiga qo'yib yana nozlandi. Sharifning ko'zi yarim ochiq ko'krakning ariqchasiga tushib, yuragi entikib ketdi. Konyakni ichib yuborganini o'zi ham bilmay qoldi. Do'ndiq qadahni bir xo'plab, kursi ustiga qo'ydi-da, Sharifning tizzasini quchoqladi. Sharifning ehtirosi jilovini uzib, qo'llari o'ziga bo'ysinmay qoldi. Bu dunyoda shunday maishat borligiga endi ishona boshlaganida eshik ochilib, Bo'tqa kirib keldi. Sharif uni ko'rib cho'chib tushdi. Bo'tqa esa hech nima ko'rmaganday, xotirjam ohangda:

- Bek akam kutyaptilar, - dedi.

2

Kesakpolvon Sharif Namozovning shu yerda ekani, Bo'tqaga topshirgan vazifasi haqida gapirgach, Asadbek uni jerkib berdi:

- Bu qilig'ingni boshqa yerda qilmaysanmi?

- Kimligimizni bilib qo'ysin. Hayot qanaqaligini bi-ir ko'rsin. "Haqiqat, haqiqat!" deb nima ko'ribdi. Ana endi bugundan boshlab bor haqiqatga tupuradi. O'zimizning odamga aylanadi. Haqiqat deganning yarmiga amal berib, "Volga"ga o'tqazib qo'y, yarmining qo'yniga bittadan jononni solib qo'ysang, kimligini bilasan. Bugun uni maishatga olib qolaman.

- Haddingdan oshma. Chaqir uni, - dedi Asadbek.

Sharif bu xonaga yuragi dukuri bosilmagan holda kirib keldi. Asadbek o'rnidan turmay, o'tirgan yerida unga qo'l uzatdi.

Asadbekning qarashi jiddiy, Kesakpolvon esa ayyorona jilmayib boqib turardi. Chuvrindi unga e'tibor bermay, qandaydir qog'ozlardagi yozuvlarni diqqat bilan o'qirdi.

- Ishlar qalay, o'rtoq direktor? - dedi Asadbek, kinoya bilan. - Planlar oshig'i bilan ado etilyaptimi?

- Ha, bajarmasak bo'ladimi?

- Bu akangiz aytmaganmidi? - Asadbek shunday deb Kesakpolvonga qaradi.

- Aytgandilar.

- Xo'sh? Nima uchun planni bajaraman, deb zo'r beryapsiz?

- Yuqoridagilar qo'yishmayapti.

- Siz uchun yuqori biz bo'lamiz. Biz aytdikmi, tamom! Bajarishga majbursiz. Sizga kim buyruq berdi, ministirmi?

- Yo'q, Farhodov degani...

Asadbek Kesakpolvonga qaradi:

- Haydar, bilarmiding?

- Yo'q, hozir... - Kesakpolvon shunday deb telefon go'shagini oldi-da, kerakli raqamini terdi.

- Farhodovmi? Ha, men, Haydar akangman. Namozovning nima deyapti? Planni bajarasan, deb sen zo'rlaganmishsan-ku? Majlisda aytdingmi? Unga tegishli emasmi? Shuni sekin o'ziga aytib qo'ysang o'lasanmi, he so'tak. Ha, aytish kerak, qozoqning to'qqiz pulidek tushuntirib, beliga tugib ham qo'yish kerak. Duoyi salomni oldingmi, endi o'chir ovozingni...

Kesakpolvon go'shakni joyiga qo'yib, Sharifga qaradi:

- Eshitingizmi? Direktor degan bunaqa lalaymaydi.

- Bu oy yetmishdan oshmasin, - dedi Asadbek. - Keyingi oylarda ishchilar maosh olmaydi. Kerakli odamlarga pul-mul berib turing. Boshqalar bo'shab ketaversin.

- Buning iloji yo'q, bankda zavodning puli ko'p.

- Ko'p bo'lsa ham maosh yo'q, - dedi Kesakpolvon tahdid ohangida. - Lalaymang, dedim-ku?

- Portugaliyadan javob yo'qmi hali ham? - dedi Asadbek, birinchi masala hal, degan ohangda.

- Jimjit bo'lib ketishdi.

- Borib kelish kerak. Ularga yoqmasa boshqalar bilan gaplashamiz.

- Borish uchun ular chaqirishlari kerak. Dollar kerak.

Bu gapdan so'ng Chuvrindi qog'ozdan bosh ko'tardi:

- Bu yog'ini bizga qo'yib bering.

Asadbek "gap tamom" deganday o'rnidan turdi. "Shu ikki og'iz gapni telefonda aytib qo'yishsa ham bo'lardi-ku", deb o'yladi Sharif, eshik sari yurib.

- Meni kutib turing, gap bor, - dedi Kesakpolvon.

- Jamshid qaerda? - dedi Asadbek, Sharif chiqib ketgach.

- Ertalabdan beri ko'rganim yo'q. Maishat qilib yotgandir, - dedi Kesakpolvon. - Yangisini topgan ekan, o'sha bilan ovora.

- Maishat, deyaverib hammani buzding. Endi bichib qo'yishim qoldi.

- Erkaklar bilan ishlagandan keyin chidaysan, oshna. Yosh yigitlar vaqtida maishatini qilib olsin. Vaqtida o'zing ham...

- Bo'ldi, aynima. Jamshidni top. Bugun Maskovga uchsini.

- Nimaga?

- Xongirey bilan uchrashib kelsin. - Asadbek shunday deb Zelixon bilan ikki kun avval bo'lgan uchrashuv mazmunini aytdi.

- Jamshidni yubormang, - dedi Chuvrindi. - O'zingiz borib kelganingiz ma'qul. Ish jiddiyga o'xshaydi.

- Jamshidni top, birga boramiz.

3

Qiziga qarab turib, Manzuraning ko'ngli o'ksidi. Zaynab turmushidan nolib, hasrat qilmadi. Biroq ko'zlarini shodlik uchqunlari tark etgani onaning ziyrak nazaridan chetda qolmadi. Zaynab singari kelinchaklar bunaqa damlarda yayrab-yashnab yuradilar. Yuzlariga tushgan dog', barmoqlarining to'lishib, uzuklarning sig'may qolishi ular husniga husn qo'shadi. Zaynab esa xuddi so'liyotgan gulga o'xshaydi. Onasiga dilini yormaydi. Manzura uning dardli nigohiga qarab turib, ichida "qiz tug'mayin men o'lay", deb qo'yadi. Yotarida ham, turarida ham, duo qilsa Yaratgandan qiziga baxt tilaydi.

Xudoga shukr qilishi kerak, kuyovi beo'xshov emas. Yoshi kattaroq bo'lsa ham xushro'ygina. Zaynabi qaynonaning tergab-tergashlari-yu, qayin egachi, qayin singillarning dimoq-firoqlaridan holi. Bir juvonning baxtli turmushi uchun hamma narsa yetarli. Lekin baxt faqat yemoq-ichmoqdan iborat emasligini u ham yaxshi biladi. Asadbek bilan turmush qurib och, yalang'och qolmadi. Eri ichib kelib, uni do'pposlamadi, ko'chaga haydab chiqarmadi. Birin-ketin bolalar tug'ilishdi. U erining "qimor o'ynamayman", degan so'ziga ishona bordi. Eri kech qolsa joynamoz ustida kutmaydigan bo'ldi. Uyda hamma narsa to'kin edi. Ammo unga nimadir yetishmayotganday bo'laverardi. Baxtsizlik faqatgina kambag'alni ta'qib etmaydi. Boylar baxtsizlikni o'zlari sezmaganda chaqirib oladilar. Kambag'al baxtsizlikdan ko'pam kuymaydi, unga ko'nikib qolgan. Ammo boylarning baxtsizlikka chidashlari qiyin. Kambag'al uchun arzimas bir gap bo'lib ko'ringan har bir narsa boylar uchun beqiyos baxtsizlikday tuyuladi...

"Qizimning eriga ko'ngli yo'q, - deb o'yladi Manzura. - Farzand ko'rsa balki dili yumshar... Hozirgi qizlarda sabr degan narsa yo'q, tavba..."

Qizi o'qishga bormayotganini aytganida Manzura "o'zing bilasan", deb qo'ygani edi. Bugun kelib indamay o'tiraverishini ko'rgach,

"o'qishingga borganing durust ekan, qizim, dugonalaringni ko'rib ko'ngling yoziladi", dedi. Zaynab bu gapni eshitmaganday javob qaytarmadi. Ayvonning o'ymakor ustuniga suyanib, hovliga o'ychan tikilib turaverdi.

Zaynab shu hovlida Kumush bo'lib yashagan edi, xayolidagi Otabegi uni shu hovlida quchgan, yonog'idan bo'sa olgan edi... Endi nazarida bu hovlidan nur qochgan, g'unchalari to'lib erta-indin ko'z ochaman, deb turgan atirgullar ham xunuk, marmar favvora ham o'lik... Quyosh bor-u, fayz yo'q, xonadon qorong'u. Xonalarda hayot kezib yuribdi, ammo baxt yo'q...

Faqat boloxona... Baxt o'sha yerda berkinganmi?.. Uning ko'ngil qo'ygani o'sha yerda. Orzulari dafn etilgan bu xonadonga faqatgina uni ko'rgani keladi. Ko'rish nasib etsa, ko'ngli battar ezilib, uyiga qaytadi. Homiladorligini bilganidan beri eri uni boshida ko'tarib yurguday bo'ladi. Elchin uni suyib-quchgani sayin u Jamshidni ko'proq o'ylaydi. Yolg'iz qolganida to'lishib borayotgan qorniga qarab, hali tug'ilmagan boladan nafratlanadi. Nazarida uni baxtsiz qilgan, umidlarini chil-chil sindirgan - shu bola. Xayriyatki, nafrat qo'zigan paytda onalik mehri ham uyg'onib, uni yomon xayollardan qaytaradi.

Manzura qizidan ko'z uzmay, xo'rsindi.

- Yotib qola qol, qizim, - dedi o'ksik ovoza.

Zaynab onasining dili pora-pora bo'lib ketayotganini sezmedi. Hovli uzra bemaqsad kezib yurgan nigohini yig'ib, unga qaradi.

- Buguncha qola qol, - deb takrorladi Manzura.

- Yo'q, ketaman, - u shunday deb hovliga tushdi. Chiqib ketgunicha boloxonaga ikki-uch qarab qo'yganini Manzura sezdi.

Zaynab uyiga qaytdi-yu, bepoyon sahroda yolg'iz tashlab ketilgan bechora holiga tushdi.

Kunni erinchoqlik bilan o'tkazgan quyosh endi ufqdagi bulutlar chetini qizartirib botmoqda edi. Osmonni bezagan bu manzara aldamchi, bulut chetlari qizil esa-da, bag'ri qora edi.

Hayot ostonada kutmaydi. Quyosh botishi bilan bu bag'ri qora bulutlar chaqin chaqib, bostirib keladi. Dov-daraxtni savalab o'tib ketgach, yulduzlar charaqlaydi. So'ng yana quyosh chiqadi. Barglarda ilinib qolgan tomchilar javhar singari yaltillaydi. Ammo Zaynabning xufton dili bundan yorisharmikin? Ayriliq dardi yengilib, umid guli ochilarmikin?

Quyosh botmay turib, ko'z o'ngida borliq xira tortdi.

Yolg'iz... Nido yo'q... Go'yo quyosh barchani o'limga mahkum etib, vidolashib ketayotganday. Tor ko'kragiga bandi yuragi behalovat tepadi. Tepib-tepib ko'krak qafasini sindirib qochib ketgisi keladi. Bu vujudini tark etmoqni istaydi. Tark etolsa o'tli hasratlarning fig'onlari manguilikning sukutiga g'arq bo'la olarmikin?

Bu xonadonga qadam bosib kelganidan beri uning hayoti puch xayollar zindoniga berkildi. Berkildi-yu, qulf-kaliti birovning qo'lida qoldi. Topishgan taqdirilarida to'lin oy va osmon singari bo'lar edilar. Endi osmon to'lin oysiz tund bo'lib olgan. Dil qorong'i. Dil og'riydi. Ko'z yoshi xuddi yomg'ir... Ko'zlarni yosh kuydiradi...

Uning dardiga kim sherik bo'lishi mumkin?

Zaynab bu tun yolg'iz qolishini, yolg'izlikning temir tirnoqlari orasida azob chekishini bilardi. Elchin "bir-ikki kun uyingizda turing", deb ketdi. Shu gapga binoan uyga borgan edi. U yerga ham sig'madi. Yolg'izlikdan qo'rqqani holda yolg'izlikni istadi.

Hozir esa qayoqqadir borgisi keldi. Kim bilandir gaplashgisi keldi. Tanish-bilishlari ko'p. Ostona hatlab kirib borguday bo'lsa, quchoq ochib kutib olguchi yaqinlari ko'p. Ammo qay biri uning dardini tushunadi? Qay biri "qo'y, o'sha otarchi erni, suyganing bilan bo'l", deydi. Hech kim aytmaydi. Aksincha, "Sabr qil, shayton yo'lga kirma", deyishadi. Nasihat qilishadi. "Kimga hasratingni aytasang, dardingni olish o'rniga, birdaniga donishmandga aylanadiyu bisotidagi nasihatlarini sochib tashlaydi, - deb o'yladi Zaynab. - Nasihatgo'y aqli butunlar muncha ko'p bo'lmasa, bu dunyoda. Dardkash muncha kam..."

Zaynab o'zini o'zi chalg'itish uchun oshxonaga kirdi. Bir o'zi uchun ovqat qilg'isi kelmay, hovliga chiqdi. Darvozaga qaradi. Eshik qiya ochiq. Kimdir kirib kelganday... Kim keldi?

Uyga kirdi. Televizorni yoqdi. Yumshoq o'rindiqqa o'tirdi. Umid bilan avval darvozaga, keyin telefonga qaradi. Nima uchun uyiga qaytganining sababini u hatto o'zidan ham yashirmoqchi bo'ladi.

Yolg'izligida bir martagina ko'cha eshigi ochilib, U kirib keldi. Shundan beri necha marta ko'z tikadi. Kutgani kelmaydi. Bu kech kelarmikin? Uning ilinji shu.

- "O'zicha kelmaydi, bir bahona bilan chaqir".

- "Sharmanda... Sharmanda..."

- "Yoshlik va gul... Ikkovining umri qisqa bo'ladi. Buni bilganlar yurishibdi yallo qilib. Sen-chi?"

- "Sharmanda... Sharmanda..."

- "Mening erim bormi? Kim u? Nomusimni bulg'agan odammi? Agar endi men unga xiyonat qilsam, uning nomusi bulg'anadimi? Falonchining xotini..."

- "Voy, sharmanda... voy, sharmanda-e..."

- "Men uning nomusini o'z ko'z o'ngida bulg'ayman, deb qasam ichganman. Xudo uni shol qilib qo'ysin. Ana o'shanda ko'chadagi daydi itni bo'lsa ham boshlab kelaman, ko'z oldida..."

Zaynab shu qasamini eslasa rostdan ham umidi ushalganday etlari jimirlashib ketadi. "Shu ish qo'limdan kelarmikin?" deb ikkilanadi.

Ayol qasam ichmasin. Qasd qildimi, shayton to'riga o'raladiyu oqibatda unga Xudo ham bas kelolmas.

- "Chaqir uni..."

- "Nima deb chaqiraman?"

- "Bahona top".

- "Uyalaman".

- "Birpas gaplashib o'tirish mumkin-ku? Masalan... Aka-singil singari. Uni chaqir, sen yolg'izsan. Seni qo'riqlashi lozimmasmi?"

Shu tarzda uzoq olishuvdan so'ng uning qo'li telefon sari uzatildi.

4

Jamshid ko'ngliga yoqqan juvon bilan bir kecha-kunduz qolib ketdi. U jannat hurlari bilan yashayotganiday lazzat qilib, Bek akasining yo'qlab qolishi mumkinligini ham unutdi.

Asadbek yo'qlatgan paytda u o'ynashini tark etib, yo'lda kelayotgan edi. Boloxonaga chiqishi bilan yigitlar xo'jayin yo'qlaganini aytishdi. Shu paytda telefon jiringladi. Jamshid "Bek akamdir", deb go'shakni ko'tardi. Qo'ng'iroq qilgan odam darrov gapira qolmadi. Jamshid uchinchi-to'rtinchi marta "allo!" degach, Zaynabning hazin ovozi eshitildi:

- Zaynabman... Hovlida birov yuribdi. Qo'rqayman...

Jamshidning shoshilib o'rnidan turishi uchun shu xabar kifoya edi. Keyin aytilgan gaplarning mag'zini u yo'lda ketaturib chaqmoqchi bo'ldi. "Ko'cha eshigi ochiq turibdi... Moshinangizni katta ko'chaga qo'yib keling..." Bu gaplarga tushunish unchalik qiyin bo'lmasa-da, Jamshid haq javobni olishni istamadi.

U Zaynabning qarashlaridagi sirni bilmas edi, desak, sizni aldagan bo'lamiz. Ayol zotining qarashlarini tushunmaydigan erkak bormi o'zi bu dunyoda. Jamshid qamoqdan chiqqanidan beri ayol zotining turli toifasini ko'rdi. Ularni ko'zlariga qarab, chindan suyib erkalayaptimi yo ersirab qolganmi, yo dardi pulmi, darrov bilib oladi. Zaynabning qarashlari esa... boshqacha edi. Zaynabning muhabbatini tili tish hatlab oshkor eta olmasdi, biroq ko'zlari "sevaman!" deb dod solardi. Jamshid bu dodni ko'zi bilan ko'rib, yuragi bilan eshitardi. Ammo bu faryod uning qalbini larzaga solmasdi. Chunki uning yuragidagi muhabbat tuyg'usini o'smirlik chog'idagi ayolning o'sha nayrangini bo'g'ib o'ldirgan edi.

U Bek akasiga sodiq edi. Bek akasi uchun, xususan, shu qiz uchun joni lozim bo'lsa, berardi. Ammo qizning bu sirli qarashiga bandi bo'la olmasdi.

Shahar ko'chalaridan mashinani uchirib haydab "balki bormaganim ma'quldir. Hali ham qaytib, Ravshanni yuboraymi" deb ham o'yladi. "Eri qayoqda ekan? Balki borgunimcha kelib qolar..." degan fikrda iziga qaytmadi. Elchinning Farg'onaga ketganini bilganida balki qaytar, shu bilan tashvishlardan qutulib qolarmidi...

5

Asadbek, Sharif Namozov chiqib ketgach, uyiga qaytmoqchi edi. Chuvrindi eski mahalladagi "amri ma'ruf"ga taklif etilganlarini eslatgach, noiloj ko'ndi. Jalil boshlab kelgan chollar "mahallani buzdirishga yo'l qo'ymayotgan emishsan", deb ketishganidan beri eski mahallasiga o'tmagan edi. "Bormasam arazlabdi, deyshimasin", degan fikrda yo'lga chiqdi.

Bolaligi o'tgan uydan ikki eshik narida odamlar to'planib turishgan edi. Mashinani beriroqda to'xtatib, tushishlari bilan to'pdan bir kishi ajralib, ular tomon yurdi. Asadbek Jalilni tanidi.

- Qarab tur, hozir sasishni boshlaydi, - dedi Chuvrindiga.

- Xo'p deyaverasiz-da, - dedi Chuvrindi kulimsirab.

- Bu mahallada ham odamlar turishini bilarmiding? - dedi Jalil salom-alik qilmay. - Kuttirish ham evi bilan-da. Besh yarimga kel, degandan keyin kel-da. Omonmisan o'zing ishqilib?

- Aka, xizmatchilik-da, ish chiqib qoldi, - dedi Chuvrindi, Asadbek o'rniga javob berib.

- Yaxshi hamki "ish-sh-sh" deydi. "Xih!" desa dumingni tutqazmas ekansan-da, a? - dedi Jalil, gapni hazilga burib. - Yuraqol, Sobitxon ma'ruza qilyapti. Qo'qonga ketishi kerak ekan, zo'rlab olib qoldik.

- Qo'qonda nima qilar ekan? - dedi Asadbek.

- Ota-onasi hozir o'sha yerda turarkan. Otpuskaga chiqibdi. Bir oy uyida turar ekan.

- Imomlar ham otpuska qilar ekanmi? - deb kuldi Asadbek.

Asadbek hovliga o'rnatilgan tovush kuchaytirgichdan kelayotgan mayin ovozi egasini Jalil aytmayoq tanigan edi. Asadbekni voiz o'tirgan uyga emas, "nozik odamlar" uchun ajratilgan xonaga boshlashdi. Jalil bilan Chuvrindi unga hamroh bo'lishdi.

- Zo'r gapiradi-da, - dedi Jalil, choy qaytarib.

Sobitxonning ma'ruzasini Asadbek ikki-uch eshitgan, taklifini rad etgani uchun uni yomon ko'rib qolgan bo'lsa-da, nutq so'zlashiga tan bergan edi. Shu sababli hozir Jalilga e'tibor bermay, qorining so'zlariga quloq tutdi:

- Shunday qilib, hazrat Ali, Roziyallohu anhu, qilich ham taqmay, sovut ham kiymay, oddiy kiyimda Zubayr tomon yurdilar. Borib qarasalarki, Talxa hazratlari ham mukammal qurollangan hollarida tayyor turibdilar ekan. Har ikkilarining yaqinlariga borib, ularga qarab: "Umrimga qasamki, sizlar odamlarni, otlarni jangga tayyor holga keltirib qo'yibsizlar. Biroq, qiyomat kuni Oллоh tabaroka va taolo huzuriga borganingizda unga aytadigan uzrlaringizni ham tayyorlab qo'ydingizmi? - dedilar. So'ng ularni shayton yo'lidan qaytarmakni istab yana shu gaplarni aytdilar: - Oллоhdan qo'rqinglar, bunday bema'ni urushga bel bog'lashdan tiyilinglar. O'zi avvalda mahkam etgan arqonni o'zi chuvalab tashlaydigan kimsa kabi bo'lmanglar. Buyuk islom jamoatini barpo etishda benihoya xizmat etgan edingiz. Endilikda uni parchalab tashlovchi kishilardan bo'lib qolmangiz. Sizlarning bu ishingiz Islom jamiyatini qiyomatga qadar birlasha olmaslik fitnasiga giriftor etmasun, o'zimizdagi ichki adovatga barham bermasak, tashqi dushmanlar bizni tezda mag'lub etajak. Biz mana shunday mag'lubiyat alamiga uchramasligimiz darkor. Biz ichki tortishuvlarni hal etmay, o'zaro birodarkushlik olovini yoqib yuborsak, kelajak avlodlarimiz uchun g'oyatda ulug' xiyonat qilgan bo'lamiz. Kuch faqat birlikdadir. Qaysi millat birligini yo'qotsa, o'sha millat kelajagi uchun qayg'urmagan, o'ziga halokatni lozim etib olgan bo'ladi. Oradagi ixtilofni Oллоhning ulug' kitobiga hamda Oллоhning muborak payg'ambarining ko'rsatgan yo'llariga amal qilgan holda bartaraf etmog'imiz darkor..."

Sobitxon muloyim ovozi bilan barchaning xayolini o'g'irlagan edi. Xizmatchilar sharpasiz yurishga urinadilar. Zarur gapi borlar bir-birlari bilan pichirlashib muomala qiladilar. Asadbek Sobitxonning shu fazilati uchun o'zi qurdirayotgan masjidga imom bo'lishini istagan edi. Bu "manman qori" esa rad etdi. Asadbek faqatgina imomning shirali ovozigga mahliyo bo'lmay, aytayotgan gaplarining mazmunidan mast ham edi. Xuddi birov kelishidan avval imomga "Asadbekning yuragida shunday yashirin dard bor", deganu Sobitxon aytayin shu mavzuda ma'ruza boshlagan. Suhbat nihoyasiga yetgandan so'ng ham izdihom ahli voizning so'zlari ta'sirida bir oz jim o'ltirdi. Asadbek sovub qolgan choyiga qarab o'yga botdi. "Birligini yo'qotgan millat kelajagi uchun qayg'urmagan bo'ladi... Biz-ku, birlasha olmaymiz. Siyosatchilarga nima balo bo'lgan? Biz pul talashamiz. Dardimiz ham, imonimiz ham pul. Ularning imoni - amal. Haydarning gapi to'g'ri. Haqiqat, millat, deb valdirayotgan xunasalarga bittadan "Volga" berilsa ovozi o'chadi. Bittasi o'zimizning deputatmi..."

- Choyingni yangilab beray, - dedi Jalil, Asadbekning xayolini to'zitib. - Vaqtliroq kelganingda zo'r gaplarni eshitarding. Endi hammaning Xudo deyidigan vaqti kelibdi, oshnam.

- Vaqt o'tdi, desang-chi... Biz-ku, Xudo dermiz-a, lekin... Xudo endi bizni bandam dermikin?

- Deydi, nimaga demas ekan? Besh vaqt namoz o'qiganning hamma gunohidan kecharkan.

- Besh vaqt namoz yetarli bo'lsa zo'r-ku? - Asadbek shunday deb hazin jilmaydi. - Sobitxonning gapiga qaraganda menga o'xshaganlar kuniga ellik mahal namoz o'qisa ham gunohini yuvishga kifoya qilmaskan.

- Qanaqa gunohing borligini bilasanmi? - Jalil "shu gaplarnigni dildan chiqarib aytyapsanmi?" deganday unga tikildi.

Ketma-ket ovqat kiritilaverib suhbatning beliga tepdi. Hozirgina mazmunli ma'ruzaga mahliyo bo'lib o'tirganlar bir necha nafas ichida qorin bandalariga aylandilar...

Asadbek uyiga xuftonga yaqin kirib keldi.

- Ertalabki samolyotda ketamiz, - dedi u hovliga kirib kelgach. - Chiqib so'ra-chi, Jamshidni topishibdimi?

Chuvrindi boloxonaga chiqib, dam o'tmay qaytib tushdi.

- Kelgan ekan, Zaynab chaqiribdi.

- Nimaga chaqiribdi?

- Sababini bilishmaydi.

- Ketmay tur, - Asadbek shunday deb uy tomon tez-tez yurdi. Ro'parasidan chiqqan Manzuraning salomiga alik olmay, savolga tutdi. - Qizing qani?

- Uyida, - dedi Manzura, xavotirlanib. - Nimaga so'rayapsiz? Hali kelib ketuvdi.

- Kuyoving yo'qligini bilarmiding?

- Yo'q... aytmadi-ku?

- He, noshud. - Asadbek shunday deyishga dediyu ketidan o'zicha "men aytmagan bo'lsam, qaerdan bilsin", deb uni oqlab ham qo'ydi.

Jamshid Zaynabnikiga ketdi, deganda dastlab ko'ngliga xavotir oralagan edi. Hozir kuyovi yo'qligini eslaganida birdaniga shubha uyg'ondi. Xotiniga boshqa gap aytmay, uyiga kirib, telefon go'shagini ko'tardi-da, raqam terdi. Narigi tomondan anchagacha javob bo'lmadi. Go'shakda eshitalayotgan uzun du-dudlash uni dam xavotir, dam shubha cho'hi sari tortardi. Nihoyat, javob bo'ldi. Qizi yig'lamsirab, ozgina zarda bilan "Ha" dedi. Asadbek gapirmay turaverdi.

- Ha, gapiring! - dedi Zaynab zarda bilan. Keyin go'shak qo'yildi.

Asadbek yana raqam terdi. Yana shu hol takrorlandi. U qiziga nima deyishni, shu topda nima qilishni bilmasdi. Miyasi qizib uni fikrlash quvvatidan mahrum etgan edi. U qayta-qayta raqam teraverdi. Beshinchi yo' oltinchi martasida go'shakni Jamshid oldi! Shundan keyingina Asadbek xayolini jamladi. Shoshilib hovliga chiqdi-da, sigaret chekib turgan Chuvrindiga qisqagina buyruq berdi:

- Ketdik!

Chuvrindi qayoqqa, deb so'ramadi.

Jamshidning mashinasini Elchinning uyi oldida emas, tor ko'cha burilishida ko'rgan Asadbek ajablanib "To'xta", dedi. Pastga tushib mashina atrofida bir aylanib chiqdi-da, Chuvrindiga "Sen shu yerda tur", deb, o'zi kuyovining uyi tomon yurdi.

Ko'cha eshik qiya ochiq edi. Asadbek xuddi o'g'ridek ichkariga bosh suqib chiroq nuri tushib turgan derazaga qaradi-da, o'zidan o'zi uyaldi. Yoshlik kezlari Kesakpolvon bilan birga o'g'rilikka borgudek bo'lsa ham bunaqa ishlarni Asadbek sira uddalay olmas edi. Hozir uni tashqaridan kuzatgan kishi o'g'rilik olamida atak-chechak qilayotgan bola bo'lsa kerak, deb o'ylashi mumkin edi. Ko'nglida dastlab uyg'ongan xavotir endi yo'qolgan, aksincha shubha kuchga kirib sharmandalik sirtmog'i bilan bo'ynini bo'g'a boshlagan edi. Qizi yo'qolganida, so'ng topilganida, so'ng homiladorligi oshkor bo'lganida sharmandalik olovi uni kuydirmagan edi. U damda ko'proq o'zini ayblagan edi. Qizining yuzini shuvit qilmaslik uchun shu otarchini kuyov qilib edi. Shu masalada yanglishdimi? Qizi shunchalik... Bu fikrning o'ziyoq yuragini muzlatib qo'yganday bo'ldi.

Shubhaga bandi bo'lgan holda iziga qaytishni istamadi. U o'zini majburlab, hovliga kirdi. "Yomon niyati bo'lsa eshikni ochiq qoldirarmidi?" degan fikr ko'ngliga sal yorug'lik olib kirmoqchi bo'lganida "esidan chiqqandir..." degan gumon yana qora chodirga o'radi. Asadbek asta yurib kelib derazaga yaqinlashdi. Bo'y cho'zib ichkariga qarashga yuragi dov bermadi. Ichkaridan dam Zaynabning, dam Jamshidning ovozi kelib turar, qo'shqavat deraza oynaklari ichkaridagi gaplarni o'g'ri mushukday poylab turgan odam qulog'iga yetishiga yo'l bermas edi. Deraza qiya ochiq bo'lganida balki olam guliston edi. Asadbek bo'y cho'zib mo'ralamas, o'zicha bir xulosaga kelib, mash'um hukmni chiqarmas edi.

U derazadan mo'ralagan onda Jamshid o'rnidan turdi. Zaynab esa uning bo'yniga osildi... Asadbek bu manzaraga qarab tura olmadi. U avvaliga bostirib kirmoqchi ham bo'ldi. Ammo o'z qizining sharmandaligini fosh etish uning uchun og'ir edi. U sharmandalik yukini yelkasiga ortib, hovliga qanday sharpasiz kirgan bo'lsa, shunday chiqdi. Eshik og'zidan darrov uzoqlasha olmadi. Besh-o'n qadamni yurak to'lg'og'ida bosdi. So'ng bir qarorga kelib, tez-tez yurib ketdi.

Chuvrindi tor ko'chadan ko'z uzmay turgan edi. Asadbekning asta ichkari kirgani, bir necha daqiqadan so'ng chiqib, og'ir qadamlar bilan yurganini ham ko'rdi. Bek akasi qadamini tezlatgach, mashina motorini o't oldirib, yurishga tayyor bo'lib turdi. Asadbek mashinaga o'tirishi bilan "uyga" deb buyruq berdi. Chuvrindi noxush voqea yuz berganini sezdi-yu, biroq "nima gap ekan?" deb so'ramadi.

Asadbek hovliga kira solib, Manzurani chaqirdi:

- Qizingga telefon qil, tayyor tursin, borib olib kel, - dedi.

- Siz... bormadingizmi? - dedi Manzura o'smoqchilab.

- Men nima qilaman u yerda? Boshqa tashvishim yo'qmi?! - dedi Asadbek, o'dag'aylab, Manzura shoshib chiqmoqchi bo'lganida to'xtatdi: - Telefon qil, dedim.

Manzura "shartmi" deganday qarab qo'ydi-yu, ammo buyruqqa itoat etdi. Boshqa payt bo'lganida shart emasdi. Asadbek Jamshidning tezroq chiqib ketishini istab shunday deb buyurdi. Holbuki Jamshid u bilan izma-iz uydan chiqqan, Asadbek mashinaga yetay deganida orqasidan ko'rgan, "Bek akammi yo boshqa odammi?" deb tasmol qilgan edi.

Manzura bilan Chuvrindi ketgach, Asadbek boloxonaga chiqdi.

- Haydar akangni top. Narigi dunyoda bo'lsa ham hozir yetib kelsin.

Yarim soatdan so'ng hovlida Manzura ovozi eshitildi. So'ng Chuvrindi boloxonaga chiqdi. Bir soat deganda Kesakpolvon paydo bo'ldi. Asadbek ikki a'yonini boshlab pastga tushdi. Maydalab yomg'ir yog'a boshlagan edi. Osmonga qarab, yuzini yomg'irga tutdi.

- Haydar, Shilimshiq o'ldirilgan joy esingdami? - dedi osmonga qaragan holda.

- Esimda, - dedi Kesakpolvon.

- Qanday o'ldirilgani-chi?

- Esimda.

- Shu ishni takrorlash kerak, qo'lingdan keladimi?

- Kimni?

- Ertalabgacha bajarasan. Kimligini aytganimda "nima uchun?" degan savol bermalaring. Kavkazliklaring tayyormi?

- Ha.

- Ikkala o'limni bo'yniga olsin.

- Kimni?

- Jamshidni...

Kesakpolvon hayratlanib Chuvrindiga qaradi. Chuvrindi hukmga nima sabab bo'lganini taxminan bilardi. Shu bois Kesakpolvonning savol nazariga javob bermay yuzini burdi. "Balki ablahlik qilgandir. Lekin dunyoda undan beshbattar ablahlar yashab yurganida u ham tirik qolsa bo'lardi", deb o'yladi. Ammo fikrini tiliga chiqarib oshkor etmadi.

Yigitlar ichida sadoqati bilan ajralib turuvchi Jamshidning o'limga mahkum etilishini Kesakpolvon hazm qila olmadi. Bunaqa paytda qarorning muhokama etilishi man qilingan bo'lsa-da, so'radi:

- Nimaga?

- Ishing bo'lmasin, aytdim-ku...

- Bek, ertalabgacha o'yla.

- Ertalabgacha buyruqni bajar.

6

Jamshid tor ko'cha boshida ketayotgan odamni Asadbekka o'xshatib, yuragi bir hapriqdi. Hayajonini bosish maqsadida cho'ntagidan sigaret chiqarib chekdi. Shu payt hovli tomondan qadam tovushlari eshitildi. "Ergashib chiqyaptimi?" deb o'ylab orqasiga o'girildi. Eshik zichlab yopilib, kalit buraldi. "Bu yog'i qiziq bo'ldi-ku?" Jamshid shu fikrda darvozadan asta uzoqlashdi. Tor ko'cha boshiga yetganida orqasiga o'girildi - ko'cha kimsasiz edi. Mashinasiga o'tirib darhol yurgizmadi, o'yladi.

U uchun Zaynabning ruhiy holati begona edi.

Zaynab qo'ng'iroq qilib chaqirishga chaqirdi-yu, uyatdan yonib ketdi. Darrov hovliga chiqib ko'cha eshikni qulfladi. Bir necha nafasdan so'ng uyat alangasi pasayib, yana shayton yo'rig'iga kirib eshikni qiya ochib qo'ydi.

Jamshid odati bo'yicha indamay kirib keldi.

- Tinchlikmi? - dedi uyga kirib.

- Tinchlik... birov yurganga o'xshadi, qo'rqdim.

- Hofiz akam qaerdalar? To'yga ketdilarmi?

- Hofiz akangiz...- Zaynab "akangiz" degan so'zga piching bilan urg'u berganini o'zi ham sezmay qoldi,- Farg'onadagi to'yga ketganlar.

- Kennayimni olib kelaymi yo o'zingni olib ketaymi?

"Qani edi olib ketsangiz... uzoqlarga... faqat ikkalamiz yashaydigan joyga... Atrofimizda hech kim bo'lmasa..."

- Birpas o'tiring, choy iching.

- Mayli, bir piyola ichay.

Jamshid o'zini majburlab o'tirdi. U Zaynabning asl maqsadini bilmas edi. Aniqroq aytilsa, gumonining haqiqatga aylanib qolishini istamadi. Bir piyola choyga ikkinchisi, uchinchisi... ulandi. Jamshid kamgap, ko'zlari ham xotirjam bo'qardi. Bu chiroyli ko'zlarda ishrat uchqunlari yonmas edi. Erkak tomon tashabbus ko'rsatmagandan so'ng ayol kishiga qiyin ekan. Zaynab - qizlik orzulari toptalgan ma'suma - iffatini o'zi toptamoqqa ojizlik qilmoqda edi. "Olov temirni eritgani kabi oshiq yurak tafti tosh qalblarni eritgay", deyishardi. Nahot Jamshidning qalbi toshdan ham qattiqroq bo'lsa?..

"Ilon chaqsa menga uning zahri kor qilmaydi, ammo jonimning chiqishi uchun bir qiyo boqishing kifoya"... Qaysi bir kinoda yigit kuyib shunday ashula aytgan edi. Ajab, yigitlar qizlarning birgina qiyo boqishi uchun o'lib-tiriladilar. Bu toshyurak esa... Yo bu "Yor azobi men uchun farog'at", deydigan toifadanmi? Zaynab uni suhbatga qanday tortishni bilmay, xayoliga kelgan maydachuyda gaplarni qaytarmasdan aytaverdi.

Jamshid juvonning harakatini kuzatib, gaplarini eshitib, onda-sonda bir javob aytib o'tiraverdi. Yaxshi hamki bu yerga kelishidan oldin bir kecha-kunduz aysh qildi. Yo'qsa, shaytonga hay berolmay qolsami... "O'zingni bos... Sinayotgan bo'lsa-chi?.. Balki akasiday ko'rar meni... Ayol kishi chaqirsa maqsadi faqat... Shu bo'ladimi?"

- Nima uchun meni shu odamga berishdi, bilasizmi? - Zaynab shunday deb qattiq tikildi. Shu paytgacha ko'zlarning to'qnashuvidan cho'chiyotgan edi. Bu safar hech tap tortmay tikildi.

Jamshid darrov javob bermadi. So'ng gapni hazilga burmoqchi bo'ldi:

- Bek akam "nimaga?" degan savolni yomon ko'radilar. Akamga "xo'p bo'ladi" degan ko'proq yoqadi.

Bu hazildan Zaynabning zardasi qaynadi:

- Siz... qulmisiz?

Mazkur savoldan Jamshidning ham zardasi qaynadi. Ammo o'zini majbur qilib kuldi:

- Qul emasman. Ishimiz shunaqa. Hamma "nimaga?" deb so'rayversa, aql o'rgataversa ish yurishmaydi.

- Adamdan so'ramagan bo'lsangiz, o'zingizcha o'ylamadingizmi?

- Bu gaplarni qo'zg'ama. Bek akam yanglishmaydilar.

- Ha... yanglishmaydilar... Meni kim o'g'irlagan, bilasizmi?

Jamshid "Ha", desa yana savollar o'qiga duchor bo'lishini bilib, indamadi.

- Bilmasidingiz?

- Qo'ysang-chi shu gaplarni.

- Bilmasidingiz?... Siz.. pismihsiz!.. Siz mening odam ekanimni bilasizmi? - Zaynab shunday deb turib yig'lab yubordi.

Ayni paytda telefon jiringladi. Zaynab telefon tomonga bir qarab, qo'lini siltab qo'ydi-da, gapini davom ettirdi:

- Mening o'rnimda hayvon bo'lganida xo'rlanishiga chidolmay, hech bo'lmasa o'kirardi. Egasining rahmi kelardi, egasi xo'rlatib qo'ymas edi.

Telefon jiringlashini qo'ymagach, go'shakni zarda bilan ko'tarib "Ha!" dedi. U tomondan javob bo'lmadi. Bu hol bir necha marta takrorlangach, Jamshid "To'xta, birov maynavozchilik qilyapti shekilli", deb go'shakni ko'tardi. Uning bu xonadonga kelishi hukm sari qo'yilgan birinchi qadam bo'lsa, bu ikkinchisi bo'ldi. Uchinchisi, eng asosiysi edi...

Zaynab hasratlaridan bir chimdimni aytib yengil tortgach, jim bo'ldi. Uning o'ksib, xo'rsinib yig'lashi Jamshidga onasini eslatdi.

Hakam hukmni o'qib, Jamshid qo'lga kishan solinganida onasi dodlab yuborgan edi. Temir panjarali mashinaga olib chiqishayotganda milisa yigitlar ko'ngilchanlik qilib qoidani buzishsa ham ikki-uch daqiqaga ularni xoli qoldirishgandi. O'shanda onasi xo'rsinib-xo'rsinib yig'lagan edi...

- Zaynab... men hammasini bilaman, - dedi Jamshid boshini egib.

36 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

- Men ayol bo'lsam ham undan o'ch olaman.

- Sen singlimsan... Sen uchun men o'ch olaman... Qasam ichaman... Agar seni himoya qiladigan erkak zoti qirilib bitsa o'zing o'ch olasan...

Ana shu gapdan keyin Zaynab o'rmidan turib kelib, Jamshidni bo'ynidan quchib, o'pib qo'ydi... Uchinchi hal qiluvchi qadam shu edi...

Xotima

Yoxud ikkinchi kitobning debochasi

Zohid

1989 yil 29 may

O'sha joy, o'sha daraxt, o'sha manzara. Faqat murda boshqa. Mashina boshqa.

- Bizning go'lligimizni ta'kidlamoqchi bo'lishganmi? - dedi mayor Soliev.

Zohid qotillik haqidagi xabarni eshitib yo'lga chiqqanida aynan shu yer, aynan shu daraxt deb o'ylamagan edi. Manzarani ko'rib, hayratda turganida mayor shu savolni berdi. Zohid unga javob bermay murdaga tikildi.

- Aynan o'shanday emas, - dedi o'ychan. - Hozircha ikkita farq bor. Birinchisi moshina yonmagan. Buning o'rniga murdani yoqishgan.

- Buning ham boyligiga tegishmabdi, - dedi mashina ichini titayotgan Hamdam Tolipov. - Ancha-muncha pul. Bezaklar bor ekan. Yigitlar hisoblashyapti.

- O'zaro urushning boshlanganimi bu? - deb so'radi Zohid mayordan.

Soliev yelka qisib qo'ydi.

- Hali vaqt bor edi. Qaydam?

- Bizning ishimizni osonlashtirishmi yo chalkashtirishmi maqsadlari?

Bu savolga mayor Soliev javob bera olmas edi...

Elchin

1989 yil 1 iyun

Jamshidni Chuvrindining uyidan chiqarishdi.

Zaynab uning o'limi haqidagi xabarni eshitdi-yu, esi og'ib qolayozdi. U otasining poylab kelganini, fojia uning amri bilan yuz berganini tasavvur ham qila olmas edi. Zaynab tuni bilan mijja qoqmadi. Tuni bilan Jamshid unga hamsuhbat bo'ldi. Jamshid ilgari gidek jingalaksoch emas, sochlarini oldirib boshiga do'ppi kiyib olgan, yanada xushro'ylashgan Otabek edi. Ular qilvir sochlari mayin titrayotgan majnuntol panasida, to'lqinchalari oy nuri bilan o'ynashayotgan hovuz bo'yida bir-birlariga roz aytdilar...

Qizini poylab Manzura ham bu tun uxlamadi. Zaynab hovli o'rtasida harakatsiz turib qolganida Manzura ziyrak edi. Qiziga tikila-tikila ko'zi toliqdi. Shoshqaloq xo'rozlar qichqira boshlaganida g'afat bosibdi. Necha daqiqa ko'zi ilindi, bilmaydi. Cho'chib ko'zini ochsa - Zaynab yo'q. Manzura o'tirgan yerida "Zaynab!" deb chaqirdi. Javob bo'lmadi. U "Voy, sho'rim!" deganicha hovliga oyoqyalang holda yugurib chiqdi. Oshxonaga olib boruvchi usti berk yo'lakda osilib turgan odam qorasini ko'rib dod soldi. Yaxshi hamki Yaratgan uning hushini olmadi - yugurib borib qizining oyoqlarini quchoqlaganicha yuqoriga ko'tardi. Bu orada boloxonadagi sergak yigitlar tushib, arqonni yechishdi.

Oradan bir necha soat o'tgach, hovliga Elchin kirib keldi. Uyida Zaynabni ko'rmagach, "onasinikidadir", deb shu yerga kelgan edi. Subhi sodiqdagi dahshat to'ridan qutilmagan Manzura uni dardli nigoh bilan qarshi oldi.

- Zaynab shu yerdami? - degan savoliga "Ha", dedi-yu, ichkariga taklif qilayinmi yo yo'qmi, deb ikkilandi. Oxiri bir qarorga kelib: - Yotibdi, tobi yo'qroq, - dedi.

Zaynab karavotda sochlari parishon holda, ko'zlarini bir nuqtaga qadab yotar edi. Manzura qiziga qarab turib xo'rliki keldi. Pastki labini tishlab, yig'lab yubormaslik uchun tashqariga chiqdi.

- Nima bo'ldi? Tuzukmisiz? - dedi Elchin.

Zaynab unga bir qarab olgach, ko'zini shiftdagi yana o'sha nuqtaga qadadi:

- Men... o'zimni o'ldirmoqchi edim...- dedi Zaynab xasta ovozda.

Elchin nima deyishini bilmay gangib qoldi.

- Men... yashashni istamayman... Jamshid akamning yonlariga borishni xohlayman...

- Jamshid? Qaysi Jamshid?

- Jamshid akamni o'ldirishdi. Men Jamshid akamni yaxshi ko'rardim. Xudodan yashirmaganni sizdan yashirmayman... Xudo jonimni olmadi. Bolangiz tug'ilganidan keyin... meni o'ldiring!.. Men... Sizga xiyonat qildim...

- Yo'q! - dedi Elchin titrab.

- Erkak bo'lsangiz, meni o'ldirasiz...

- Yo'q! - Elchin bu safar qattiq baqirdi. Zaynab shiftga qadagan nigohini uzib unga qaradi.

- O'ldirasiz...- dedi pichirlab.

Manzura kirib, Elchinning yengidan asta tortdi.

- Sizni chaqirishyapti.

- Zaynab, bu gapni miyangizdan chiqarib tashlang, ishonmayman! - dedi Elchin, orqasiga tisarilib.

Katta xona o'rtasida Asadbek bilan Kesakpolvon tik turgan holda gaplashishardi. Elchin kirib kelgach, Asadbek darg'azab ko'zlarini unga qadab, tik bosib keldi.

- Jamshidda nima qasdingiz bor edi?! - dedi u titroq ovozda.

- Jamshidda? - Elchin dovdirdi. - Nima bo'ldi o'zi, hozir eshitdim...

Gapini tugatishga ulgurmasdan Asadbek uni giribonidan oldi.

- Jim yurgin deganmidim? Qasosingni olgan eding-ku?

- Bek aka, avval gapimni eshiting. Hozir Farg'onadan kelyapman, axir.

- Haydar, Shilimshiq qanday o'ldirilganini ko'rganmiding? - dedi Asadbek uni qo'yib yubormay. - Ayt bunga, ko'rganmiding?

- Ko'rgandim.

This is not registered version of TotalDocConverter

- Ko'rdim. O'sha daraxtga osib, haligisi kesib tashlanibdi.

Asadbek Elchinning giribonidan qo'lini oldi-yu, o'sha zahoti jag'iga musht tushirdi. Elchin gandaraklab ketdi. O'zini o'nglashga ulgurmay Kesakpolvonning tepkisini yedi. Asadbek g'azab otiga minib tomosha ko'rsatmayotgan edi. U Jamshidning o'limida Elchinni chindan ham aybli deb sanadi. Nazarida Elchin daydib ketmay uyida o'tirganida, xotiniga yaxshi qaraganida bu ko'rgiliklar yo'q edi...

Asadbek

1989 yil 6 iyun

Asr namoziga azon aytilgan damda Asadbekka deputat qo'ng'iroq qildi:

- Aka, ahvol chatoq, men bilan Farg'onaga borib kela olmaysizmi? - dedi hovliqib.

- Nima gap o'zi? - dedi Asadbek.

- Yo'lda tushuntirib beraman. Aeroportga kelavering.

Asadbek samolyotga chiqmay turib, Farg'onada nimalar bo'layotganini eshitgach, Zelixonning gaplarini esladi.

- Bu janjallarga mening nima aloqam bor? - dedi Asadbek.

- Siz u tomonlarda ko'p odamlarni taniysiz. Meni o'sha yerdan saylashgani bilan hech kimni tanimayman. Yonimda bo'lsangiz...

Asadbek unga qarab turdi-da, qo'l uzatdi:

- Yaxshi borib keling...

* * *

Har bir tog'ning cho'qqisi bo'lganidek, shaytanat olami voqealarining bayoni ham shu nuqtada cho'qqisiga boradi. Bu demak, Ollohning madadi ila birinchi kitob nihoyasiga yetdi. Omin va Robbil olamin.

AvvalgiIII- qismB Keyingi